

Klasik Dönem İbâdî Fıkıh Literatürü*

Classical Period Ibadi Fiqh Literature

Ahmet Faruk GÖKSÜN

Arş. Gör. Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Research Assistant, Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law,
Kocaeli, Türkiye
ahmetfarukgoksun@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0107-0492

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 21.03.2022
Kabul Tarihi / Accepted : 19.05.2022
Yayın Tarihi / Published : 15.06.2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume : 9 • **Sayı / Issue** : 1 • **Sayfa / Pages** : 107-136

Atıf / Cite as

Göksün, Ahmet Faruk. Klasik Dönem İbâdî Fıkıh Literatürü. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022), 107-136.

Doi: 10.33460/beuifd.1090977

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.

Published by Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: İslam tarihinde ortaya çıkan ilk mezheplerden birisi olan İbâdiyye mezhebi, ılımlı görüşleri dolayısıyla kısa zamanda diğer Hâricî fırkalardan ayrılmış ve günümüze kadar yaşamaya devam etmiştir. İtikâdî olduğu kadar fikhî bir boyuta da sahip olan mezhep, hareketin fikrî kurucusu sayılan Câbir b. Zeyd (öl. 93) döneminden itibaren oluşmaya başlamış olan geniş bir fıkıh literatürüne sahiptir. Bu literatür günümüzde dahi devam etmektedir. Bu makalede İbâdî fikhinin kuruluş ve teşekkül dönemi olarak nitelendirilebilecek dönemlerde yaşamış İbâdî fukaha ve onların kaleme aldıkları fıkıh eserleri ele alınacaktır. Çalışmayı özgün kılan ise ülkemizde çok kısıtlı miktarda yapılmış olan İbâdî fikhine yönelik çalışmaların dahi hiç temas etmediği bir nokta olan İbâdî fıkıh literatürünü incelemesidir. Nitekim ülkemizde İbâdî fikhine yönelik yapılan çalışmalar ya fıkıh usulü ya da fûru fıkıh üzerinden bu mezhebi incelemiş, literatürüne ise değinmemiştir.

* Bu çalışma İbâdî Fikhinin Tarihsel Gelişimi (Umman Örneği), (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021) isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Sürekli itikadi yönüyle ön plana çıkan İbâdiyye mezhebinin fikhî bir yönünün de olduğunu ve azımsanmayacak derecede bir fıkıh literatürünün bulunduğunu göstermek bu çalışmanın amaçlarındandır. Bu amaçla makalede mezhebin kuruluş dönemi ve hicri altıncı asrın yarısında sonlanan teşekkül dönemini kapsayan süreçteki İbâdî fıkıh literatürüne temas edilecek ve bu dönemlere yönelik değerlendirmelere yer verilecektir. Ülkemizde bu alanda bir çalışma olmadığı gibi çalışmada zikredilen İbâdî fıkıh eserlerinin bir kısmı ülkemizde ulaşılabilir durumda değildir. Bu da çalışmanın önemini artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, İbâdiyye/İbâziyye Mezhebi, İbâdî/İbâzî Fıkıhı, Fıkıh Literatürü, Umman

Abstract: The Ibadiyya sect, which is one of the first sects to emerge in the history of Islam, separated from other Kharijite sects in a short time due to its moderate views and continued to live until today. The sect, which has a fiqh dimension as well as a creed, has a large fiqh literature that has started to form since the time of Jabir b. Zayd, who is considered the intellectual founder of the movement. This literature continues even today. In this article, Ibadî scholars who lived in the periods that can be described as the foundation and formation period of Ibadî fiqh and their fiqh works will be discussed. What makes the study unique is that it examines the Ibadî fiqh literature, which is a point that even the studies on Ibadî fiqh, which have been done in a very limited amount in our country, have never touched. As a matter of fact, the studies on Ibadî fiqh in our country have examined this sect through either fiqh method or furu fiqh, but have not mentioned its literature.

It is one of the aims of this study to show that the Ibadiyya sect, which constantly stands out with its creed, also has a fiqh aspect and that there is a substantial amount of fiqh literature. For this purpose, in the article, the Ibadî fiqh literature in the process covering the establishment period of the sect and the formation period that ended in the half of the sixth century A.H. will be touched upon and evaluations of these periods will be given. As there is no study in this field in our country, some of the Ibadî fiqh works mentioned in the study are not accessible in our country. This increases the importance of the study.

Keywords: Islamic law, Ibadism, Ibadî Fiqh, Fiqh Literature, Oman

Giriş

İslam tarihinin erken dönemlerinde yaşanan fitne olayları akabinde farklı mezhep ve grupları oluşturacak fikir akımları ortaya çıkmaya başlamış, bunlardan bir kısmı zaman içinde yok olurken bir kısmı mezhepleşerek varlığını devam ettirmiştir. Bu akımlardan birisi ise Muhakkime denilen grubun içerisinde ılımlı görüşleri ile diğer fırkalardan ayrılan ve Câbir b. Zeyd önderliğinde müstakil bir harekete dönüşerek günümüze kadar ulaşan İbâdiyye mezhebidir. Bu mezhep, itikâdî bir mezhep olmasının yanı sıra fikhî bir mezhep olma vasfını da taşımaktadır. İslam tarihinin erken dönemlerinde tarih sahnesine çıkan İbâdiyye mezhebinin ilk dönemlerinden itibaren oluşmaya başlamış bir fıkıh literatürü bulunmaktadır. Tarihi süreç içerisinde zaman zaman kesintilere uğramış, kimi zaman ise telif hızı yavaşlamış olan bu literatür günümüzde dahi devam etmektedir.

Basra kökenli bir hareket olan İbâdiyye mezhebi, mezhebin ilk iki imamı Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme dönemlerinde bu şehirde varlığını sürdürmüş, üçüncü imam Rebi' b. Habîb'in ölümü üzerine ise Basra'daki varlığını tedricen sonlandırmıştır. Mezhep mensupları da başta Umman olmak üzere farklı bölgelere dağılmışlardır. Umman ve çevresinde kalanlara Meşrik İbâdîleri denirken günümüzde Libya, Tunus ve Cezayir olarak bilinen Kuzey Afrika ülkelerine gidenlere Mağrib İbâdîleri denilmiştir. Bu makalede Meşrik İbâdîlerinin, mezhebin kuruluşundan başlayarak klasik dönem olarak nitelenebilecek teşekkül döneminin sonuna kadar olan dönemdeki (hicrî altıncı asrın ortalarına kadar) İbâdî fakihleri ve onların eserlerine yer verilecektir. Akabinde ise bu dönemlere ve eserlere yönelik kapsamlı bir değerlendirme sunulacaktır.

Ülkemizde İbâdî fıkıh literatürüne dair başka bir çalışma bulunmadığından dolayı bu çalışma ile mezkûr dönemdeki İbâdî fakihlerin ve fıkıh literatürünün tanıtılması hedeflenmektedir. Nitekim İbâdî alimlerin bu dönemde fıkıha dair kaleme aldıkları eserler, nitelik ve nicelik açısından göz ardı edilmemesi gereken bir seviyededir. Ayrıca bu eserlerin İslam dünyasının fıkıh birikimine katkıda bulunacağı ve zenginleşmesine fayda sağlayacağını söylemek mümkündür.

1. İbâdî Fıkıhının Kuruluş Dönemi

Kuruluş dönemi başlığı altında İbâdîler tarafından mezhebin kurucusu olarak kabul edilen Câbir b. Zeyd (öl. 93) ile başlayıp İbâdiyye mezhebinin üçüncü imamı Rebi' b. Habîb'in (öl. 175-180) vefatı ile biten dönemdeki literatür ele alınacaktır. Nitekim Rebi' b. Habîb'in vefatı sonrasında mezhep yeni bir sürece girmiştir. Basra'daki varlığı tedricen ortadan kalkmış ve mezhep mensupları başta Umman ve Kuzey Afrika olmak üzere farklı bölgelere dağılmışlardır. Bu dönem İbâdî fıkıhı için bir nevi kuruluş dönemi sayılmaktadır. Bu nedenle bu başlık altında hicrî ilk iki asırda yaşamış İbâdî fukaha ve eserlerine yer verilecektir. Nitekim özellikle hicrî ikinci asır, İbâdî fikrinin Basra'dan çıkıp İslam dünyasının çeşitli bölgelerine yayılmasına sahne olmuştur. Makalenin konusu olan Meşrik İbâdîlerinin bulunduğu Umman'da ilk İbâdî imametini Cülendâ b. Mes'ûd'a biat edilmesiyle hicrî 132 yılında kurulmuştur.¹ Zaman zaman zayıflasa dahi İbâdîler Umman'da etkin bir güç olarak kalmışlar ve günümüze kadar Umman'da hakim renk olmaya devam etmişlerdir.

1.1. Kuruluş Döneminin Meşhur Fakihleri ve Fıkıh Eserleri

1.1.1. Câbir b. Zeyd el Ezdî (öl. 93): İbâdiyye mezhebinin ve dolayısıyla İbâdî fıkıhının kurucu imamı olan Câbir b. Zeyd hakkında detaylı bilgi tezimizde "İbâdî Fıkıhının Kurucuları" başlığı altında verildiği için burada hayatından bahsedilmeyecek, sadece eserleri zikredilecektir.²

1 Ethem Ruhi Fiğlalı, "Cülendâ b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/107-108.

2 Bk. Ahmet Faruk Göksün, *İbâdî Fıkıhının Tarihsel Gelişimi (Umman Örneği)* (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 27-34.

1.1.1.1. ed-Dîvân: Câbir'in *Dîvân* ismini verdiği bu eser, hadisi şeriflerin yanında kavli, fiili ve takrirî sünnetler, tefsir, tarih ve fıkıh içermekte, ayrıca sahâbe fetva ve kazalarına yer vermektedir. Bu eser anlatılırken on cilt olduğu ve güçlü bir devenin zor taşıyabileceği büyüklükte olduğu aktarılmaktadır.³ Bu kıymetli eser ne yazık ki çok fazla istinsah edilmemiş, nüshalarından birisi Libya'da kaybolmuş, eldeki diğer bir nüsha ise Moğolların Bağdat'ı işgali esnasında kütüphanelerin yakılmasıyla birlikte yanarak yok olmuştur.⁴ Câbir b. Zeyd'den aktarılıp bize ulaşan rivayetler bu büyük eserin küçük bir kısmını oluşturmaktadır.

Gerek nübüvvet asrına yakınlığı gerek müellifinin sahâbe ve tâbiîn alimler arasında arkadaşlarının olması gerekse de hacmi dolayısıyla kıymetli bilgiler taşıdığını düşündüğümüz bu eser günümüze ulaşmış olsaydı bu sayede değerli malumatlar edinebilirdik. Ayrıca bu eserin bahsedildiği şekilde var olup günümüze ulaşması mümkün olsaydı İbâdî alimlerce dillendirilen İbâdiyye'nin İslam tarihinde kurulan ilk mezhep olduğu⁵ ve İbâdîlerin hadis yazımında öncü oldukları⁶ şeklindeki iddialarını teyit imkânı da doğmuş olurdu. Günümüz Umman'ında klasik kitaplar taranarak Cabir b. Zeyd'den aktarılan bütün rivayetler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu proje başarı ile sonuçlanırsa *Dîvân* isimli eserin büyük bir kısmına ulaşılacağı düşünülmektedir.

1.1.1.2. Resâilü'l-İmâm Câbir b. Zeyd: Yakın zamanlarda İbâdî araştırmacı Amr Halife'nin Kuzey Afrika'da İbâdî bölgelere yaptığı ziyaret sırasında Câbir b. Zeyd'e ait risaleler bulunmuştur. Bu risalelerin önemi bu zamana kadar bulunmuş en eski İbâdî vesikalari olmasından kaynaklanmaktadır.⁷ Toplam on sekiz risaleden oluşan bu mecmuada her risalenin başında kime gönderildiği belirtilmektedir. Bu kıymetli risaleler, bunları bulup ilim alemine kazandıran Amr Halife en-Nâmî'nin tahkiki ile basılmıştır. Nâmî tarafından bulunan bu risaleler, ayrıca Ca'biri tarafından üzerinde çalışma ve tahkik yapılarak yayınlanmıştır.⁸

1.1.2. Suhâr b. Abbâs el-Abdî (öl. 100): Uzun yıllar yaşayan Suhâr, rivayetlere göre sahâbeden olmasının yanında Kirman ve Sicistan ganimetlerini Hz. Ömer'e getiren kimsedir.⁹ Zâhidlerden olan Suhâr, ilim sahibi bir kimse olup fıkıh alanında da yetkin bir şahsiyettir.¹⁰ Aslen Ummanlı olan Suhâr ayrıca İbâdîlerin

3 Bedr b. Suud ed-Dâğışi, *Tatavvuru't-teşri'l-fikhi fi Umân hatte'l-karni's-sâlisî'l-hicrî, a'malü nedveti tatavvuru'l-ülümü'l-fikhiyye, et-tedvinü'l fikhî el-İmam Muhammed b. Mahbûb nemüzezen* (Umman Sultanlığı: Vizâratü'l-Evkâf ve Ş-Şuûnî'd-Diniyye, Saltanatu Uman, 2012), 77-78..

4 Cevat Sülün, *Câbir b. Zeyd ve İbaziyye İçindeki Rolü* (Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 45.

5 Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye fi mevkebi't-tarih* (Seeb/Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 2008), 1/53.

6 İvaz Muhammed Halifât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye* (Amman: : Matâbiu Dâri's-Şa'b, 1978), 89.

7 Amr Halife en-Nâmî, *Resâilü'l-İmâm Câbir b. Zeyd* (Libya: Daru'd-Da'Ve, 2018), 9.

8 Bk.Ferhat b. Ali el-Ca'birî (ed.), *Resâilü'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdi* (Seeb/Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 2013).

9 Muhammed b. Ahmed b. Seyf el-Bâdî, *el-İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime muallimen ve kâiden* (Berke/Umman: Mektebetü Hazâinu'l-Âsâr, 2018), 14.

10 Ebu'l-Abbas Ahmed b. Said ed-Dercîni, *Kitabu tabakati'l-meşayih bi'l-Mağrib* (Kostantiniyye/Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1992), 2/276.

önde gelen isimlerinden olup Câbir'den ilim almış, Ebû Ubeyde'ye ise hocalık yapmıştır.¹¹

1.1.3. Ca'fer b. Semmâk (öl.102): Ca'fer b. Semmâk, Ömer b. Abdulaziz'in yanına giden ibâdî heyetinden birisidir.¹² Tâbiîn dönemi İbâdî fakihlerinden olan Ca'fer ayrıca Câbir b. Zeyd'e öğrencilik yapmış, Ebû Ubeyde'ye ise ders vermiştir.¹³

1.1.4. Ebû Nûh Sâlih b. Nûh ed-Dehhân (öl. 129): Aslen Ummanlı olan Sâlih b. Nûh, Câbir b. Zeyd'in öğrencisi, Ebû Ubeyde ve Rebi' b. Habîb'in ise hocasıdır. Basra'da yaşayan Ebû Nûh'un ismi fetva veren alimler arasında zikredilmektedir.¹⁴

1.1.5. Dımâm b. Sâib (öl.129): İbâdilerin önde gelen isimlerinden olan Dımâm, aslen Ummanlı olup Basra'da yaşamıştır. Dımâm, Haccâc döneminde Ebû Ubeyde ile birlikte hapsedilmiş ve Haccâc ölene kadar hapiste kalmıştır.¹⁵ Câbir b. Zeyd'in öğrencileri arasında önemli bir yeri olan Dımâm ondan aktardığı rivayetlerinin çokluğu nedeniyle "râviyetü Câbir"¹⁶ olarak isimlendirilmiştir.¹⁷

1.1.6. Ebu Ubeyde Müslim Ebi Kerîme et-Temîmî (öl. 145): Câbir b. Zeyd'in halefi ve mezhebin ikinci imamı olan Ebû Ubeyde ile alakalı detaylı bilgi tezimizin "İbâdî Fıkıhının Kurucuları" başlığının altında verildiği için burada hayatı ile alakalı detaya girilmeyecek, sadece eserleri zikredilecektir.¹⁸

1.1.6.1. Risâletü'z-Zekât: Ebû Ubeyde'nin eserleri arasında en meşhur ve önemli olanı zekât risalesidir. Mağrib'e gönderdiği öğrencilerinin orada bir devlet kurdukları haberini ulaştırmak ve bazı sorular sormak için yazdıkları mektuba Ebû Ubeyde'nin cevaben yazdığı bu risale, günümüzde matbu olarak bulunmaktadır.¹⁹ Bu durum Ebû Ubeyde'nin uzak beldelere gönderdiği öğrencileri ile irtibatı koparmadığının ve orada devlet kuran öğrencileri için hala bir merci konumunda olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Toplamda kırk sekiz sorudan oluşan bu risalenin beş sorusu kimlerin zekât vereceği hakkında, altı tanesi zekatin toplanması hakkında, geri kalan otuz yedi soru ise zekatin kimlere verileceği hakkındadır.²⁰ Üç farklı nüshası bulunan risalenin tahkiki Râşidî tarafından yapılmıştır.²¹

11 Muhammed b. Mustafa Şerifi ve diğer, , *Mu'cemu alâmi'l-İbâdiyye, mine'l-karnî'l-evveli'l-hicrî, ile'l-asrî'l-hâdir, Kısmu'l-Mağribî'l-İslâmî* (Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999), II/236.

12 Bâdî, *el-İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebi Kerîme*, 19.

13 Fehd b. Ali b. Hâşil es-Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukahai ve'l-mütellimîne'l-İbâdiyye, (kısmü'l-meşrik) mine'l-karnî'l-evveli'l-hicrî İla bidâyeti'l-karnî'l-hamîs aşere'l-hicrî* (Maskat/Umman Sultanlığı: Mektebetü Maskat, 2008), 1/116.

14 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 2/194.

15 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 2/206.

16 Bir kimseden en çok rivayette bulunan kişiye ya da bir kimsenin en güvenilir ravisine verilen isim.

17 Ahmed b. Said b. Abdülvahid eş-Şemâhî, *Kitâbu's-Siyer* (Umman: Vizâretü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1987), 1/80-82.

18 Bk. Göksün, *İbâdî Fıkıhının Tarihsel Gelişimi*, 34-41.

19 Bk. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebi Kerîme, *Risâletü Ebi Kerîme fi'z-zekât li'l-İmam Ebi'l-Hattab el-Meâfirî* (Umman: Vizâretü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 2016).

20 Abdullah b. Râşid es-Siyâbî, *Kıraatün fi Risâleti'z-Zekât li'l-İmam Ebi Ubeyde Müslim b. Ebi Kerîme* (Umman: Mektebetü Hazâini'l-Âsâr, 2018), 23-24.

21 Mübarek b. Abdullah b. Câbir er-Râşidî, *el-İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime et-Temîmî ve fıkhuhu* (Umman Sultanlığı: Matabi'ü'l-Vefa, 1993), 512-531.

Ayrıca eser küçük bir kitapçık halinde Umman Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır. Bu eser Ebû Ubeyde'nin bizzat telif ettiği tek fikhî eser olması açısından önemlidir.

1.1.7. Ebu'l-Müerric Ömer b. Muhammed (öl. 145): Aslen Yemenli olan Ebu'l-Müerric, Ebû Ubeyde'den ilim almıştır. *Müdevvene*'de Ebû Ğânim'in kendisinden çokça rivayet ettiği yedi kişi arasındadır.²² Fukahanın büyüklerinden olan Ebu'l-Müerric, ictihadî meselelerde rey ile amel etmekte, hocası Ebû Ubeyde'nin fetvalarında ise ona tâbi olmağa özen göstermekteydi.

1.1.7.1. Kitâbu'l-Elvâh: Fıkıh ile alakalı olan bu eserde Ebu'l-Müerric, hocası Ebû Ubeyde'nin fetvalarını kayda geçirmiştir.²³

1.1.8. Ebû Saïd Abdullah b. Abdulaziz²⁴: Ebû Ubeyde'nin önde gelen öğrencilerinden olan İbn Abdulaziz, İbâdîlere muhalif fikhî görüşleri sebebiyle onun meclisinden kovulmuş, sonra bu muhalif görüşlerinden vazgeçtiğini söyleyerek onun meclisine geri dönmüştür. Ebû Ubeyde'nin ölümü üzerine eski görüşlerine dönen İbn Abdulaziz, Ebû Ğânim'in *Müdevvene*'de rivayet ettiği yedi kişi arasında en çok rivayeti bulunan isimdir.²⁵

1.1.8.1. Nikâhu's-Şiğâr: Nikah ve talak ile alakalı hükümler içeren kitabın çoğu, müellifin hocaları Ebû Ubeyde ve Ebû Nûh'tan aktardığı rivayetlerden oluşmaktadır. Bu ikisine ait görüş bulamadığı durumlarda ise onların görüşlerine kıyasla hükme ulaşmaktadır. Yazma olarak bulunan kitap, aslında dört cilt olup ikinci cildi kaybolmuştur.²⁶

1.1.9. Ebû Eyyûb Vâil b. Eyyûb (öl. 177): Rebi' ile birlikte ilim tahsilinde bulunan Vâil, ondan sonra uzun yıllar yaşamış ve insanların fetvadaki mercii haline gelmiştir. Fetvalarında kolaylaştırma ile meşhur olan Vâil, Tâlibu'l-Hak ile birlikte Yemen'de İbâdî imâmetini kuranlardandır.²⁷ Ayrıca Vâil, *Müdevvene*'nin meşhur yedi fakihinden birisidir.

1.1.10. Ebu'l-Münzir Beşir b. Münzir en-Nizvânî (öl. 178): Aslen Ummanlı olan Beşir, Ebû Ubeyde'nin Umman'a gönderdiği *hameletü'l-ilim*²⁸ grubunun içindedir. Beşir, Ebû Ubeyde ve Rebi'den ilim öğrenmiştir. İlmi ve Umman'daki etkisi dolayısıyla kendisine "Şeyh" lakabı verilmiştir. Meşrik İbâdîlerinin kitaplarında "Şeyh" ibaresi mutlak olarak geçtiği zaman bununla Beşir b. Münzir kastedil-

22 Bişr b. Ğânim el-Horasânî Ebû Ğânim, *el-Müdevvenetü's-suğrâ* (Umman: Vizâratü't-Türâsî'l-Kavmi ve's-Sekâfe Saltanatı Uman, 1984), 1/13.

23 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 2/385

24 Vefat tarihi bilinmemektedir.

25 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 2/277

26 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 2/277

27 Ebû Ğânim Bişr b. Ğânim El-Horasânî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Umman: Vizâratü't-Türâsî ve's-Sekâfe Saltanatı Uman, 2008), 1/29.

28 İbâdîlerin ikinci imamı Ebû Ubeyde tarafından özel olarak yetiştirilen ve mezhebe ait görüşleri yayması için İslam dünyasının farklı bölgelerine gönderilen öğrencilere verilen isim.

mektedir. Sonrasında bu ibareye kebir sıfatı eklenerek “eş-Şeyhu’l-Kebir” olarak anılmaya başlanmıştır.²⁹

1.1.11. Rebi’ b. Habîb el-Ferâhîdî (öl. 175-180): Mezhebin üçüncü imamı olan Rebi’ b. Habîb hakkında detaylı bilgi tezimizde “İbâdî Fıkıhının Kurucuları” başlığı altında verildiği için burada hayatı ile alakalı detaya girilmeyecek, sadece eserleri zikredilecektir.³⁰

1.1.11.1. el-Câmiu’s-Sahîh (Müsned): İbâdîlerin ana hadis kaynağı olan ve onlar tarafından Kur’an’dan sonraki en sahih kaynak olarak nitelendirilen bu eser³¹ taşıdığı rivayetler dolayısıyla İbâdî fıkıhın en önemli kaynağını oluşturmaktadır. Bu eseri senet açısından en sahih ve âli senede sahip kaynaklardan biri olarak nitelendiren İbâdîler³² ayrıca mezkur eserin hadis alanında en eski kitaplardan biri olduğunu belirtmekte ve bu esere dayanarak hadis yazımında öncülerden olduklarını söylemektedirler.³³

İbâdîlerin üçüncü İmamı Rebi’ b. Habîb tarafından kaleme alınan bu eser, sahâbe isimlerine göre düzenlendiği için müsned ismini almıştır.³⁴ Toplamda 748 hadis içeren bu eserde Rebi’, hadislerin yanı sıra hocaları Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde’nin sözlerine de yer vermiştir. Kitabın genelinde hocaları Câbir ve Ebû Ubeyde’den sahâbeye ulaşan rivayetlere yer veren Rebi’in kitabındaki bu rivayetlerin büyük bir kısmı sülâsi senetlerden oluşmaktadır. Bu sülâsi senetlerin en önemlisi ise altın silsile (es-silsiletü’z-zehebiyye) olarak isimlendirdikleri Ebû Ubeyde-Câbir b. Zeyd ve İbn Abbas’tan (r.a.) oluşan rivayet zinciridir. Kitapta bulunan rivayetlerin ekseriyeti bu kanaldan aktarılmıştır. İbâdîlere göre bu kitabı önemli kılan nokta senedlerinin altın silsilede olduğu gibi âli oluşu ve râvilerinin fakih olmasıdır.³⁵

Rebi’ b. Habîb eser yazımı sırasında sadece hadisleri nakletmekle kalmamış bazen hadiste geçen bir ibareyi açıklama babında ya da hadisten çıkarılacak hükümün ne olduğu konusunda izahatlar vermiştir. Bazen ise rivayetin ifade ettiği hükme katılmadığını belirten değerlendirmelerde bulunmuştur. Rebi’ eserindeki hadisleri Kur’an-ı Kerim, Arap dili, yaygın amel ve mezhep görüşüne arz etmektedir.³⁶

29 Salim b. Hammud b. Şamis es-Siyâbî, *İzâletü’l-va’se an etbâi Ebi’ş-Şa’sa* (Kahire: Vizâratü’t-Türâsi ve’s-Sekâfe Saltanatı Uman, 1979), 42.

30 Bk. Göksün, *İbâdî Fıkıhının Tarihsel Gelişimi*, 41-45.

31 Ahmet Özdemir, *İbâdiyye’nin ana hadis kaynağı Rebi’ b. Habîb’in Müsnedi* (Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018), 2.

32 Ebû Muhammed Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî, *Şerhu’l-Câmi’i’s-Sahîh, Müsnedü’l-İmam Rebi’ b. Habîb b. Amr el-Ferâhîdî el-Ezdî* (Maskat/Umman Sultanlığı: Mektebetü Maskat, 2019), 1/1.

33 Rebi’ b. Habîb el-Ferâhîdî, *el-Câmi’üs-Sahîh* (Umman Sultanlığı: Vizâratü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’d-Diniyye, Saltanatı Uman, 2011), 3.

34 Salih b. Ahmed el-Büsaîdî, *Rivâyetü’l-hadis inde’l-İbâdiyye (dirâse mukârane)* (Mektebetü’l-Cilî’l-Vâid, 2000), 61.

35 Ahmed b. Suud es-Siyâbî, *el-Medhal ile’l-mezhebi’l-İbâdî* (Seeb/Umman: Mektebetü’d-Dâmîrî, 2019), 327.

36 Özdemir, *İbâdiyye’nin ana hadis kaynağı*, 275.

İlk başta müsned tarzında kaleme alınan bu eser, hicrî altıncı asırda yaşayan Vercelânî tarafından musannef (fıkıh bablarına göre) tarzında tekrar düzenlenmiştir. *Müsned*'de geçen rivayetleri ilk iki cüzde aktaran Vercelânî, Rebi' b. Habîb'in itikadî konularda muhaliflerine karşı kullandığı rivayetleri üçüncü cilt olarak kitaba eklemiştir.³⁷ Dördüncü ve son cildine ise Rebi'in öğrencisi Mahbûb b. Rahîl'in hocasından rivayetlerini, Eflah'ın Ebû Ğânim'den rivayetlerini ve mezhebin imamı Câbir b. Zeyd'in mürsel rivayetlerini ekleyerek bu esere *Kitâbu't-Tertîb* ismini vermiştir.³⁸ Bu eserdeki rivayetlerin toplamı 1005 tanedir. Günümüzde Rebi'in *Müsned* eserinin aslından ziyade bu eser bilinmektedir. Bu eser büyük İbâdî alim Etfafeyyîş tarafından *Tertîbü't-Tertîb* ismiyle tekrar düzenlenmiştir. Ayrıca Vercelânî'nin *Tertîbi* üzerine yazılmış bir haşiye bulunmaktadır.³⁹

Bu kitabın üzerine yapılmış en önemli çalışma ise son dönem büyük İbâdî alimlerden Nureddin Sâlimî'nin yaptığı şerhtir. Sâlimî, esere ait bütün nüshaları toplamış ve bunlar üzerinde uzun soluklu bir çalışma yapmıştır.⁴⁰ Sâlimî *Tertîb* kitabındaki Rebi'in *Müsnedine* ait ilk iki cildi şerh etmiş, diğer iki cildi şerh etmesine ise ömrü vefa etmemiştir.⁴¹ İbâdî muhitinde büyük ilgi gören bu eser, yüz yılı aşkın zamandır defalarca basılmıştır. Günümüzde yapılan *Müsned* baskıları Sâlimî'nin metni esas alınarak yapılmaktadır.

1.1.12. Musa b. Ebî Câbir el-İzkevî (öl. 181): Zamanın İbâdî fakihlerinden olan Musa, Rebi' b. Habîb'e öğrencilik yapmıştır. Aslen Ummanlı olan alim, Basra'dan Umman'a giden *hameletü'l-ilim* grubunun içinde yer almıştır. Musa b. Ebî Câbir, ikinci İbâdî imâmetinin kuruluşu sırasında önemli bir rol oynayarak alimleri toplamış ve yeni imamın seçilmesini sağlamıştır.⁴²

1.1.13. Münîr b. Neyyir (öl. 192): Fakih bir alim olan Münîr, Rebi' b. Habîb'e öğrencilik yapmış ve ondan aldığı ilmî Umman'a taşımıştır.⁴³

1.1.14. Ebû Süfyân Mahbûb b. Rahîl⁴⁴ (öl. 192-207): Dercîni onun hakkında şöyle demektedir: "Hayırlı kimselerden olup selefin siyerinin öncülerindedir. Onlara dair eserler telif etmiş ve bunun içinde fikhî ve tarihi meseleleri toplamış, müçtehitlerin ve Allah yolundaki mücahitlerin menkıbelerini zikretmiştir."⁴⁵ Rebi' b. Habîb'in onun annesi ile evlenmesi sonucu Rebi' b. Habîb'in gözetimi altında yetişen Mahbûb, ondan ve Ebû Ubeyde'den ilim almıştır. Kendi soyundan birçok

37 Geniş bilgi için bk. Ahmet Özdemir, "Rabi' b. Habîb'in (öl.175/791) İtikadî Hadisleri Yorumlama Biçimi" *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 84 (Bahar 2021), 347-363.

38 Ebû Yakup Yusuf b. İbrahim el-Vercelânî, *Kitâbu't-Tertîb fi's-sahîhi min hadîsî'l-Rasul (s.a.v)* (Maskat/Umman Sultanlığı: Mektebetü Maskat, 2019), 6.

39 Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *Haşiyetü't-tertîb* (Umman: Vizâratü't-Türâsî'l-Kavmi ve's-Sekâfe Saltanatı Uman, 1982).

40 Sâlimî, *Şerhu'l-Câmiü's-Sahîh*, 1/1.

41 Özdemir, *İbâdiyye'nin Ana Hadîs Kaynağı*, 105.

42 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 3/226.

43 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 3/218.

44 Bu ismin "Ruhayl" şeklinde telaffuzu da bulunmaktadır.

45 Dercîni, *Kitâbu Tabakatü'l-meşayih bi'l-Mağrib*, 2/321-322.

alim çıkan Mahbûb, birçok öğrenci yetiştirmiş ve kıymetli eserler bırakmış büyük bir alim ve fakihdir.⁴⁶

1.1.14.1. Rivayâtü'l-İmam Mahbûb b. Rahîl ani'l-İmami'r-Rebi': İsminden anlaşılacağı üzere eser, Mahbûb b. Rahîl'in hocası Rebi'den rivayetlerini içermekte olup bu rivayetler Vercelânî tarafından *Müsned*'in düzenlenmesiyle oluşturulan *Tertib* kitabının dördüncü cildinin bir kısmını oluşturmuştur.⁴⁷

2. Teşekkül Dönemi

Rebi' b. Habîb'in vefatı (h.175-180) sonrasında Basra'da bulunan İbâdîler farklı bölgelere dağılmış ve bunların bir kısmı Umman'a gelmiştir. Umman'da ilk İbâdî imametinin h. 132 yılında kurulduğu düşünülürse İbâdîliğin daha önceden Umman'da yerleşik olduğu söylenebilir. Basra'dan gelen bu yeni dalgayla birlikte Umman artık Meşrik İbâdîlerinin merkezi olmuştur. Umman'da kurulan İbâdî imameti sayesinde siyasi istikrar sağlanmış ve Basra'da yaşadıkları baskılar ortadan kalkmıştır.⁴⁸ İşte hicrî üçüncü yüzyılın başlarından itibaren bu şartların gölgesinde İbâdî fıkıhı teşekkül sürecine girmiş ve klasik eserlerini hicrî üç ile altıncı asırlar arasında vermiştir. Bu başlık altında bu dönemin alim ve eserlerine yer verilecektir.

2.1. Hicrî Üçüncü Asır:

2.1.2. Ebû Ğânim Bişr b. Ğânim el-Horasânî (öl. 205): Aslen Horasanlı olan Ebû Ğânim, Ebû Ubeyde'ye talebelik yapmak için Basra'ya gelmiş, kısa bir süre sonra onun vefat etmesi üzerine Rebi' b. Habîb'e öğrencilik yapmıştır. Rebi'in vefatı üzerine İmam Abdulvehhab b. Abdurrahman b. Rüstem'i görmek üzere Mağrib tarafına doğru ilim yolculuğuna çıkmış ve oradaki İbâdî bölgeleri ziyaret etmiştir.⁴⁹ Ebû Ğânim *Müdevvene* isimli eseri sayesinde ilk dönem İbâdî alimlerin fikhî görüşlerinin bize aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır.

2.1.2.1. el-Müdevvene: İbâdî fıkının en önemli kaynaklarından ve erken dönem fıkıh eserlerinden biri olan *Müdevvene*, Ebû Ubeyde'ye yetişemeyen Ebû Ğânim'in, onun öğrencilerine sorduğu sorular ve aldığı cevaplar ile oluşmuştur. Ebû Ğânim'in *Müdevvene*'yi yazarken sorular sorduğu yedi fakih şunlardır: Rebi' b. Habîb, Ebu'l-Muhâcir Hâşim b. Muhâcir, Ebu'l-Müerric Amr b. Muhammed, Ebû Saîd Abdullah b. Abdulaziz, Ebû Ğassân Muhalled b. Amrad, Ebû Eyyûb Vâil b. Eyyûb ve Hâtim b. Mansûr.⁵⁰

46 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 3/35.

47 Vercelânî, *Kitâbu't-Tertib*, 6.

48 Başta Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde gibi İbâdî alimlerin, özellikle Emevî valisi Haccac'ın kendilerine yaptıkları baskılar neticesinde Basra'dan Umman'a göç etmesiyle alakalı geniş bilgi için bk. Mehmet Azimli (ed.), *Müslümanların Engizisyonu-2*, (İstanbul: Mana Yayınları, 2020), 112 ve 115.

49 Ebû Ğânim el-Horasânî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 12-13.

50 Amr Halife en-Nâmî, *Dirasât ani'l-İbâdiyye*, çev. Mihâil Hürî (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 2012), 134.

Kitabının başında meseleleri bu isimlere sorduğunu kaydeden Ebû Ğânim, bunlardan bazılarına bizzat sorduğunu, bazı rivayetleri ise onlara soran kimse-lerden aktardığını söylemektedir.⁵¹ Ebû Ğânim, kitabında sadece bu isimlere sor- makla kalmamış, bu yedi kişinin yanında Abdullah b. Abbâd el-Mısrî, Şuayb b. Ma'rûf ve Ebû Süfyân Mahbûb b. Rahîl'e de sorular sormuştur.⁵²

Müdevvene kitabı, kaynakların aktardığına göre ilk dönemlerden itibaren Meşrik İbâdîleri arasında önemli bir kitap olmuştur. Ebû Ğânim'in Mağrib tarafı- na gitmesi, Rüstemilerin ikinci sultanına bu nüshadan hediye etmesi ve yolculuk sırasında bir nüshasını emaneten yanında bıraktığı Amrûs b. Feth'in bu nüsha- yı istinsah etmesi sonucu *Müdevvene*, Mağrib İbâdîleri arasında da yayılmıştır.⁵³ Ebû Ğânim'in kendi nüshasının ileriki yıllarda kaybolması ve Fatımîler ile yapılan savaşlarda Rüstemilerin kütüphanelerinin yakılması sebebiyle yok olma tehli- kesi yaşayan *Müdevvene*, Amrûs'un nüshası sayesinde gün yüzüne çıkarılmıştır. Kahire'ye iletilen bu nüsha orada basılmıştır.⁵⁴

On iki kitaptan (bölüm) oluşan ve her kitabın içinde farklı bablara ayrılan *Müdevvene*'nin kitap başlıkları ise şu şekildedir: Namaz, zekat, oruç, nikah, talak, hibe ve hediye, vasiyetler, diyetler, içecekler ve hadler, şahitlik, bey', hüküm ve kaza. *Müdevvene* eseri genelde fikhî meselelere yemekle birlikte yer yer merfu' ve mevkuf hadislere de yer vermektedir.

Tarih boyunca İbâdî muhitinde büyük ilgi gören kitap üzerine farklı alimler tarafından talikler yapılmıştır. Bunların sonucusu ve en önemlisi ise büyük İbâdî alim Eттаfeyyiş tarafından yapılandır. Günümüzde *Müdevvene*'nin aslından ziya- de Eттаfeyyiş tarafından düzenlenen bu nüsha daha yaygın olarak kullanılmakta- dır. Tarih boyunca *Müdevvene* olarak isimlendirilen bu eserin günümüzde küçük ve büyük olmak üzere iki farklı baskısı bulunmaktadır. İki farklı kitap gibi hissetti- ren bu isimlendirme, aslında aynı kitaba aittir. Eттаfeyyiş tarafından düzenlenen nüsha *el-Müdevvenetü'l-Kübra* olarak isimlendirilirken üzerinde talik bulunmayan asıl nüsha *el-Müdevvenetü's-Suğra* olarak isimlendirilmektedir.⁵⁵

2.1.2.2. Fütüya'r-Rebi: Ebû Ğânim tarafından hocası Rebi'e ait fetvaların top- landığı bu eser yirmi sekiz babbdan oluşmakta ve günümüzde matbu olarak bu- lunmaktadır.⁵⁶ Eser, *Müsned* isimli kitabı dolayısıyla muhaddis yönü ile bilinen Rebi' b. Habîb'in fetva verdiğini göstermesi ve fıkıh yönünü açığa çıkartması açı- sından önemlidir.

51 Ebû Ğânim el-Horasânî, *el-Müdevvenetü's-suğrâ*, 1/13.

52 Siyâbî, *el-Medhal ile'l-mezhebi'l-İbâdî*, 353.

53 Ebû Ğânim el-Horasânî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 1/49.

54 Siyâbî, *el-Medhal ile'l-mezhebi'l-İbâdî*, 354.

55 Ebû Ğânim el-Horasânî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 1/53-54.

56 Bk.Talal b. Halife b. Hamed Âl Abdusselam, *Fütüya'r-Rebi' b. Habîb* (Maskat/Umman Sultanlığı: Zâkiratu Uman, 2018).

2.1.3. Ebû Sufra Abdulmelik b. Sufra (öl. 230): Basra'da yaşayan Ebû Sufra, Mahbûb b. Rahîl ve Vâil b. Eyyûb'dan ilim almış, içlerinde Muhammed b. Mahbûb'un bulunduğu birçok öğrenci ise ondan rivayet aktarmıştır. Ayrıca Rebi'den gelen rivayetleri toplamakla meşhurdur.⁵⁷

2.1.3.1. Âsârü'r-Rebi': Bu eserde Rebi' b. Habîb, Dımâm b. Sâib ve Câbir b. Zeyd kanalı ile aktarılan rivayetler, Ebû Sufra tarafından toplanmıştır. Eser günümüzde yazma olarak bulunmaktadır.⁵⁸

2.1.3.2. Câmiu Ebi's-Sufra: Yakın zamanlara kadar kayıp olan bu eser, birtakım araştırmacılar tarafından klasik İbâdî fıkıh kitaplarının taranması ile gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu eserin bir kısmını oluşturduğu düşünülen bu derleme, üzerine yapılan talikler ile birlikte basılmıştır.⁵⁹

2.1.4. Ebû Ali Musa b. Ali (öl. 231): Vatani İzki'de ilim ile meşhur bir ailede doğan Musa, Abdulmelik b. Humeyd ve Mühennâ b. Ceyfer döneminde kadılık yapmış ve içinde kadıların olduğu birçok öğrenci yetiştirmiştir. İmamların ve alimlerin ilmüne müracaat ettiği Musa gerek zamanındaki gerek sonrasındaki alimlerin övgüsüne mazhar olmuştur. Birçok eser bıraktığı bilinen Musa'nın en önemli eseri olan *Câmi* kitabı günümüze ulaşmamıştır.⁶⁰ Fıkıh kitaplarında bolca görüşü bulunan Musa'nın kadı oluşu ve ilimdeki yüksek makamı ona neden bu kadar çok soru sorulduğunu ve meselelerinin aktarıldığını açıklar niteliktedir.

2.1.5. Muhammed b. Mahbûb b. Rahîl (öl. 260): Fakih ve muhaddis olan Muhammed, babası Mahbûb'un gözetiminde yetişmiş ve ilk eğitimini ondan almıştır. Basra, Mekke ve Hadramevt'te yaşayan Muhammed, buralardaki alimlerden ilim almış ve zamanının önde gelen alimlerinden olmuştur.⁶¹ Hayatının son yıllarını İbâdî imâmetinin bulunduğu Umman'da geçirmek isteyen Mahbûb, Umman'a gelerek alimler ile görüşmüş ve zamanın imamı Salt b. Mâlik tarafından Suhar şehrine kadı olarak atanarak on bir yıl boyunca kadılık görevini yürütmüştür.⁶² Zamanında Umman'ın en büyük alimlerinden olan Muhammed, birçok risale ve eser bırakmıştır.

2.1.5.1. Sîre ile Ehli'l-Mağrib: Siyaseti şer'iyyeye dair cevaplar barındıran bu eser, derin bir fıkıh bilgisi içermekte ve müellifinin ilmî konumunu göstermektedir. Eser, halen yazma olarak bulunmaktadır. Muhammed b. Mahbûb'un kendi adını taşıyan ve yetmiş cüze ulaşan bir kitabı daha olduğu bilinmekte olup bu değerli kitap günümüze ulaşmamıştır.

57 Bk. Ebû Abdullah, Ebû Said ve diğerleri, *Min câmi Ebi Sufra ve fikhuhu* (Maskat/Umman: Mektebetu Maskat, 2012), 20-24.

58 Özdemir, *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kaynağı*, 77.

59 *Min câmi Ebi Sufra ve fikhuhu*, 15-16.

60 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 3/230.

61 Süleyman b. İbrahim Babziz el-Vercelâni, *el-İmam Muhammed b. Mahbûb er-Rahîlî hayatuhu ve asâruhu* (Umman: Vizaratü'l-Türasi ve's-Sekafe Saltanatu Uman, 2009), 58-88.

62 Ferhat b. Ali el-Ca'birî, *Hayatü'l-İmam Muhammed b. Mahbûb el-kuraşî el-umani ve asruhu, nedvetü't-nedvini'l-fikhi el-İmam Muhammed b. Mahbûb nemüzeceen* (Umman: Vizaratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Diniyye, Saltanatu Uman, 2012), 9.

2.1.6. Ebû Müessir Salt b. Hamîs el-Harûsî (öl. 262): Fakih ve müçtehit olan Salt, Muhammed b. Mahbûb ve Muhammed b. Hâlid'den ilim almıştır. Birçok öğrenci yetiştiren Salt, İmam Salt'ın seçildiği şurada bulunmuştur. Karmatîlerin zulümlerine şahit olmuş ve Nizvâ'da vefat ederek oraya defnedilmiştir.⁶³

2.1.7. Ebû Muâviye Azzân b. Sakr (öl. 268): Aralarında Muhammed b. Mahbûb'un bulunduğu birçok alimden ders alan Azzân, ilimde yüksek bir mertebeye ulaşmış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. İmam Salt tarafından Suhar şehrine kadı olarak atanan Azzân, devrinin önde gelen alimlerinden olup İbn Bereke, İbn Havârî gibi birçok alimin övgüsüne mazhar olmuştur.⁶⁴

2.1.8. Ebû Câbir Muhammed b. Ca'fer el-İzkevî (öl. 277): Aslen İzkili olan İbn Ca'fer, fakih olmasının yanında kadı, vali ve şair idi. Bu asırda yaşanan fitne dönemine şahit olmuş ve bu meselede Rustak medresesine tabi olmuştur.⁶⁵ Hicrî üçüncü asrın en büyük alimlerinden olan İbn Ca'fer, erken dönem İbâdî fıkhnın en önemli eserlerinden birisi olan *el-Câmi* eseri ile meşhurdur.⁶⁶

2.1.8.1. el-Câmi': İbn Ca'fer tarafından kaleme alınan bu kıymetli eser, İbâdî fıkhnında fıkhnın bütün bablarını içeren ilk eser olma özelliğini taşımaktadır. İbâdî çevrelerde bu kitaba büyük ilgi gösterilmiş, hatta ibaresinin açıklığı, tekrara düşmemesi ve üslubunun güzelliğinden dolayı "Kur'ânu'l-Eser" olarak isimlendirilmiştir.⁶⁷ Bu kıymetli eser, tarih boyunca İbâdî mahkemelerinde başvuru alan en önemli kaynak eserlerden biri olmuştur.

Tarih boyunca büyük ihtimam gören bu kitabın üzerine çok fazla şerh ve haşiye çalışması yapılmış ancak bunlar ayrıca belirtilmediği için zamanla asıl metin ile karışmış ve asıl metin ile metin üzerine yapılan ziyadelerin ayrıştırılması zorlaşmıştır.⁶⁸ İbn Ca'fer, bu eserinde meseleyi yazdıktan sonra kendinden önceki

63 Meçhul Müellif, *Şerhu kasideti Ebi'l-Müessir Salt b. Hamîs el-Harusi el-Behlevî* (Maskat/Umman: Zâkiratu Uman, 2015), 7-8.

64 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 2/346.

65 Bu asırda İbâdî imamı Salt b. Mâlik'in imamette kalması otuz beş sene sürüp artık yaşlanınca hicri 273 yılında Musa b. Musa yanına taraftarlarını toplayarak imamı azletmek üzerine Nizvâ'ya doğru yola çıkmıştır. Musa b. Musa ve taraftarlarının Fark bölgesine kadar geldiğini duyan Salt b. Mâlik, imamlık evinden ayrılarak kendi evine taşınmış, bunu haber alan Musa ise Raşid b. Nazar'a imam olarak biat etmiştir. Salt b. Mâlik'in imametten azledilmesi İbâdî alimler arasında ayrışmaya yol açmıştır. Nitekim İbâdî akidesine göre bir imam yaşlılık dolayısıyla azledilemez. Durum böyle olunca alimlerin bir kısmı İbâdîlerde bulunan velâyet ve berâet akidesi gereği Musa b. Musa'dan teberri etti ve İmam Salt ölene kadar onu meşru imam olarak görmeye devam etti. Bazı alimler ise Musa'nın meşru imamı azletmek için harekete geçmesini temize çıkartacak birtakım gerekçeler öne sürerek ona tevellide bulundu. Kimi alimler ise bu noktada tevakkuf etti.

Bu fitne olayından bir süre sonra gelen İbn Bereke, Musa'dan teberri etmenin gerekli olduğunu söyleyerek insanları bu görüşü benimsemeye yönlendirdi. Bu şekilde İbn Bereke önderliğinde Rustak medresesi ortaya çıkmış oldu. Bunun karşısında ise Ebû Saîd el-Kudemî önderliğinde bu konuda tevakkuf eden bir görüş vardı ki bu görüş Nizvâ medresesini ortaya çıkardı.

66 Ebu Cabir Muhammed b. Cafer el-İzkevî İbn Cafer, *el-Câmi'* (Umman Sultanlığı: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Sal-tanatu Uman, 2018), 1/8.

67 Muhammed b. Cafer, *el-Câmi'*, 1/6.

68 Ebû Muhammed Abdullah b. İbn es-Süleymî İbn Bereke, *Şerhu câmi İbn Cafer* (Maskat/Umman: Mektebetü Mas-kat, 2012), 10.

alimlerin farklı görüşlerini zikretmekte ve kendince doğru gördüğü görüşü tercih etmektedir.⁶⁹

Eserin üzerine yapılan çalışmaları şöyle sıralayabiliriz: İbn Bereke tarafından kitabın taharet bölümü şerh edilmiş ve bu eser küçük bir risale şeklinde basılmıştır.⁷⁰ Ebû Saîd el-Kudemî, *Muteber* isimli kitabına asıl olarak bu eseri seçmiş, kitabın kapalı ibarelerini açmış ve açıklama gerektiren yerlerde mufassal açıklamalarda bulunmuştur. Aslında dokuz cilt olan bu eserin ilk iki cildi ise günümüze ulaşmış olup matbu olarak elimizde bulunmaktadır.⁷¹ *Câmi*, Ahmed b. Nazar'ın fikhî ve akaidi konuları içeren nazım eserinde asıl kaynak olmuş ve meselelerin çoğu bu eserden alınmıştır. İbn Nazar, kitabı kafiyeli uzun kasidelere dönüştürmüş, bu kasidelerin bir kısmı kaybolmuş geri kalanı ise *Deâim* isimli kitabında basılmıştır.⁷² Mühennâ b. Halfân el-Bûsâidî tarafından *Tehzîbü'l-Eser fi Telhîsi Câmi'iş-Şeyh Muhammed b. Ca'fer* ismiyle eserin yeniden düzenlenmesi yapılmıştır.⁷³ *Câmiu İbn Ca'fer* günümüzde Umman Kültür Bakanlığı tarafından on cilt halinde basılmıştır.

2.1.9. Ebû Muhammed Fadl b. Havârî (öl. 278): İzki doğumlu fakih İbn Havârî, Muhammed b. Mahbûb'dan ilim almış ve Azzân b. Sakr ile aynı dönemde yaşamıştır. Bu ikisi ilim ve fazilet yönünden Umman'da darbı mesel haline gelmiş ve bunlar bir alındaki iki göze benzetilmiştir.⁷⁴ Fitne döneminde Musa b. Musa'nın yanında duran İbn Havârî, onun Azzân b. Temîm tarafından öldürülmesiyle ona savaş açmış ve Havârî b. Abdullah'a imam olarak biat etmiştir. Ancak Azzân'ın gönderdiği ordular karşısında hem İmam Havârî hem Fadl b. Havârî öldürülmüştür.⁷⁵

2.1.9.1. Câmiu'l-Fadl b. Havârî: Kitabın kendisine nispetinde şüpheler olan ancak günümüzde Fadl b. Havârî adına basılı olan bu kitap, fıkıhın bütün meselelerine yer vermemiştir. Farklı bir sıralama takip eden İbn Havârî, kitabın ilk cildine çocuk konusu ile başlamakta, kadın, cariye, köle, çocuk ve boşanmış kadının nafakasından sonra zekat babına girmekte ve şuf'a konusu ile kitabı bitirmektedir. Diğer iki ciltte ise nehirler, kira, savaş, ağaçlar vb. konulara yer verilmektedir. Kitap günümüzde üç cilt halinde matbu olarak bulunmaktadır.⁷⁶

2.1.10. Beşir b. Muhammed b. Mahbûb (öl. 280): Umman'ın büyük alimlerinden olan Beşir, ilim ile meşhur bir sülaleden gelmektedir. Babası Muhammed b. Mahbûb'dan ve Salt b. Hamîs'ten ilim almıştır. Çok sayıda eser telif eden Beşir'in eserlerinin çoğu günümüze ulaşmamıştır.⁷⁷

69 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 2/55.

70 Bk. Ebû Muhammed Abdullah b. İbn es-Süleymî İbn Bereke, *Şerhu câmi İbn Cafer* (Maskat/Umman: Mektebetü Maskat, 2012).

71 Ebû Said Muhammed b. el-Kudemî, *el-Mu'teber* (Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1985), 4.

72 İbn Bereke, *Şerhu câmi İbn Cafer*, 11.

73 Siyâbî, *el-Medhal ile'l-mezhebi'l-İbâdî*, 356.

74 Seyf b. Hamud b. Hamid el-Bettâşî, *lthâfu'l-a'yân fi tarihi ba'zı ulema-i Uman* (Umman: Mektebetü'l-Müstaşarî-l'Has bi-Celalleti's-Sultan li'ş-Şuuni'd-Diniyye ve't-Tarihîyye, 1998), 1/258.

75 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 3/11.

76 Bk. Fadl b. Havârî, *Câmiu'l-Fadl b. Havârî* (Umman: Vizâratü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1985).

77 Süleyman b. İbrahim, *el-İmam Muhammed b. Mahbub er-Rahîlî*, 99-100.

2.1.10.1. el-Muhârebe: Cihat hükümlerini içeren bu eser, günümüzde yazma olarak bulunmaktadır. Aynı müellifin *Muhtasar* ismini taşıyan ve yirmi ciltten oluşan başka bir eseri daha bulunmakta ve bu eserin ciltlerinin bir kısmı Umman'da yazma olarak bulunmaktadır.⁷⁸ *El-Hızâne* isimli yetmiş ciltlik bir eser daha aynı müellife nispet edilmekte ise de bu eser günümüze ulaşmamıştır.

2.1.11. Ebû Kahtân Hâlid b. Kahtân: Hicrî üçüncü asrın fakihlerinden olan Hâlid, Muhammed b. Mahbûb'un iki oğlu Beşir ve Abdullah'tan ilim öğrenmiş, ayrıca Muhammed'den rivayette bulunmuştur.⁷⁹ Ebû Kahtân'ın vefat tarihi tam olarak bilinmemektedir.

2.1.11.1. Câmiu Ebî Kahtân: Ebû Kahtân tarafından kaleme alınan bu eser, iki cilt halinde olup günümüzde yazma olarak bulunmaktadır. Daha okunaklı olan ikinci cildi iman babı ile başlamakta ve helal olan ve olmayan hileler babı ile bitmektedir.⁸⁰

2.2. Hicrî Dördüncü Asır

2.2.1. Ebû Muhammed Abdullah İbn Bereke es-Süleymî (öl. 362): Rustak Medresesinin imamı olan İbn Bereke, Behle'de dünyaya geldi. Ebû Mâlik Gassân b. Muhammed ve Rahîlî sülalesinden gelen Saîd b. Abdullah'a öğrencilik yaptı.⁸¹ Ailesinden gelen bir zenginliği olan İbn Bereke, birçok farklı yerden gelen öğrencilere maddi anlamda destek olarak sadece ilim ile uğraşmalarını sağladı. Bu şekilde birçok öğrenci yetiştiren İbn Bereke'nin öğrencileri arasında en meşhur olanı ise *Câmi* sahibi Ebu'l-Hasan el-Bisyevî'dir.⁸² Salt b. Mâlik'in azli ile başlayan olaylarda berâet akidesini benimseyen İbn Bereke, insanların bu görüşü benimsemesi için çalıştı ve bu fikri savunan Rustak medresesinin fikirlerini sistemleştirerek medresenin imamı oldu.

Dördüncü asrın müçtehitlerinden sayılan İbn Bereke, İbâdî alimlerinin en büyüklerindedir. Kendisinden sonra gelen alimler için hem usul hem fûrû alanında en önemli mercilerden birisi olmuş, ayrıca kitaplarda sıkça görüşlerine yer verilmiştir. Mütekaddim ulemanın kitaplarında Ebû Abdullah olarak anılan İbn Bereke, müteahhir ulemanın kitaplarında ise İbn Bereke olarak zikredilmiştir. Gerek kendi döneminin alimleri gerek sonraki alimler tarafından kişiliği ve ilmî övülen alim, ilk başta *Câmi* kitabı olmak üzere birçok ilmî eser bırakmıştır.

2.2.1.1. Kitâbu'l-Câmi': İbn Bereke tarafından kaleme alınan bu kıymetli eser, aslında fıkıh eseri olmakla beraber ilk cildine usul-ü fıkıh ile başlanmıştır.

78 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 1/77.

79 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 1/175.

80 Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân*, 1/269.

81 İsmail b. Salih b. Hamdan el-Ağberî, *el-Medhal ile'l-fikhi'l-İbâdî* (Seeb/Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 2013), 300.

82 Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Bereke İbn Bereke el-Behlevî el-Umanî., *Kitâbu'l-Câmi* (Umman: Vizaratü'l-Türası ve's-Sekafe Saltanatu Uman, 2017), 1/9-10.

İbn Bereke, kitabın başında usul-ü fıkıhın önemi ve fakihler için zaruri oluşuna değindikten sonra Kur'an, sünnet, icma, kıyas gibi aslî delillere ve istihsan, mesâlihi mürsele ve sahâbî kavli gibi fer'î kaynaklara değinmiştir. Bunun yanında ise hâs, âm, nesih, haber, külli kaideler ve makâsıdı şerîa gibi konulardan bahsetmiştir.⁸³ İbn Bereke'nin *Câmi'*i bu özelliğiyle İbâdî usulü fıkıhına dair konuları içinde barındıran ilk eser olma özelliğini taşımaktadır.⁸⁴

Bu kitap, İbâdî bölgelerde ve özellikle Meşrik kısmında büyük ilgi gördü. Kendisinden sonra gelen müelliflerden hiçbiri bu kitaptan müstağni kalamadı ve kitaplarında çeşitli nakiller yaptılar. Kitabın değeri mezhep içinde o kadar yükseldi ki klasik eserlerde "Kitab" kelimesi mutlak olarak kullanıldığında İbn Bereke'nin *Câmi'*i kastedildi.⁸⁵ İlk başta usule ait bir mukaddime ile başlayan kitabın fıkıh konularına ait diğer başlıkları ise şu şekildedir: Taharet, namaz, zekat, oruç, hac, yeminler, nezirler, nikah, ahkâm, büyü, icârât, kısas, diyetler, içecekler ve vasiyetler.⁸⁶

İbn Bereke'nin *Câmi* isimli eserini diğer fıkıh kitaplarından ayıran özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- İbn Bereke bu kitabında usulü fıkıha ait konulara yer vermiştir.
- Karşılaştırmalı fıkıh yöntemini benimsemiştir. İbn Bereke sadece kendi mezhebinin görüşünü aktarmakla yetinmemiş bilakis sahâbe, tâbiîn ve diğer mezhep imamlarının görüşlerine de yer vermiştir.
- İbâdî fıkıhında ittifak edilmiş ve ihtilafa düşülmüş konuları belirtip ihtilafı konularda racih görüşü açıklamıştır.⁸⁷
- Fikhî kaide ve zabıtlara yer vermeye önem göstermiştir.
- Fikhî meselelerin çözümünde hükümlerin maksatlarını anlamaya özen göstererek makâsıdı içtihadı yer vermiştir.⁸⁸

Tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de büyük ilgi gören ve İbâdî fıkıhının temsil kabiliyeti en yüksek eserlerinden biri olan bu kitap, defalarca basılmış, son olarak Umman Kültür Bakanlığı tarafından beş ciltlik bir baskı ile yayınlanmıştır.

2.2.1.2. et-Teâruf: Kitabın mukaddimesinden anlaşılacağı üzere kendisine gelen bir mektuba cevap olarak bu eseri kaleme alan İbn Bereke'nin bu kitabı, aslında "Şek ile yakın zail olmaz" ve "Adet muhakkemdir" kaidelerinin açıklaması ve

83 İbn Bereke, *Kitâbu'l-Câmi*, 1/16-17.

84 Siyâbî, *el-Medhal ile'l-mezhebi'l-İbâdî*, 346.

85 Zehran b. Hamis b. Muhammed el-Mes'ûdî, *el-İmam İbn Bereke es-Süleymî el-Behlevî ve devruhu'l-fikhî fi'l-medreseti'l-İbâdiyye min hilâli kitâbihi'l-Câmi'* (Umman: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'd-Diniyye Saltanatu Uman, 2000), 71.

86 İbn Bereke, *Kitâbu'l-Câmi*, 1/17.

87 Zehran el-Mes'ûdî, *el-İmam İbn Bereke ve devruhu'l-fikhî*, 66-70.

88 İbn Bereke, *Kitâbu'l-Câmi*, 1/18.

bunlar ile alakalı örneklerin zikredilmesinden oluşmaktadır.⁸⁹ İbn Bereke, ayrıca bu kitabında geçmiş ulemadan nakiller yaparak kendi görüşünü desteklemektedir. Kitap günümüzde matbu olarak bulunmaktadır.

2.2.2. Ebû Saïd Muhammed b. Saïd el-Kudemî⁹⁰: Mütেকaddim ulemanın çoğunda olduğu gibi Kudemî için de doğum tarihi zikretmek oldukça zordur. Muhammed b. Ravh el-Kindî'den ilim alan Kudemî, bu hocasından çok etkilenmiş ve fitne döneminde onun velâyet görüşünü benimsemiştir. Diğer bir hocası ise Ebu'l-Hasan Muhammed b. Hasan'dır. İbn Bereke ile aynı devirde yaşayan Kudemî, onun karşısında yer alan Nizvâ medresesinin imamı olmuş ve kendi görüşünü savunmak için *el-İstikâme* kitabını kaleme almıştır.⁹¹

Alimler tarafından ilmi konumu takdir edilen ve görüşlerine dayanılan Kudemî, ölümünden sonra hayatında iken sahip olmadığı kadar şöhret bulmuştur. Zira müellefatı ölümünden sonra yaygınlaşmış ve alimler tarafından çok beğenilmiştir. Bu yüzden Sâlimî, Kudemî'yi "Mezhebin İmamı" olarak isimlendirmiştir.⁹² Yazdığı *el-İstikâme*⁹³ ve *el-Mu'teber* isimli kitapları ile Rustak ve Nizvâ medreseleri arasındaki ihtilaf ateşini söndürmeye gayret eden Kudemî'nin bu çabaları sonraki alimler tarafından takdirle karşılanmıştır.⁹⁴

2.2.2.1. el-Mu'teber: Kudemî, bu kitabında İbn Ca'fer'in *Câmi* isimli eserini özenle ele alarak bu kitabın meselelerini açıklamış ve hükümlerini beyan etmiştir. Toplamda dokuz cüz olan bu kıymetli eserin günümüze sadece iki cüzü ulaşabilmiş ve bu iki cüz, dört cilt halinde basılmıştır.⁹⁵ Kitabın ilk iki cildi daha çok itikadî meseleleri ele almış, özellikle dönemin tartışmalı konusu olan velâyet-berâet akidesi ile alakalı hükümleri tafsilatlı olarak ele almıştır. Son iki cildinde temizlik konularını ele alan Kudemî, dördüncü cildin sonunda ise namaz hükümlerine başlamış, kitabın geri kalanı kayıp olduğu için kitap bu şekilde sonlanmıştır.

2.2.2.2. el-Câmiu'l-Müfid: Kudemî'nin öğrencileri tarafından onun cevapları derlenerek oluşturulan bu kıymetli kitap, Serhan b. Saïd el-İzkevî tarafından düzenlenerek basılmıştır. Kitabın, İbn Ca'fer'in *Câmi*'inde geçen meselelerin tahlili hakkında Kudemî'nin verdiği cevaplardan oluştuğu ve sonrasında düzenlenerek basıldığı ifade edilmektedir.⁹⁶ Kitap, ibadetler, muâmelât, nikah-talak ve ukubât alanlarında dair cevaplar içermekte, ancak kitaptaki bu cevaplar belli bir düzen

89 İbn Bereke, *et-Teâruf*, 30.

90 Ebû Saïd el-Kudemî'nin hicri 361 yılına kadar yaşadığı bilinmekte ancak ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir.

91 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 3/193.

92 Ebû Saïd Muhammed b. Saïd el-Kudemî, *el-İstikâme* (Umman: Vizâratü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1984), 5-6.

93 Bu eser itikâda dair olduğu için çalışmada eser hakkında bilgi verilmemiştir.

94 Ağberî, *el-Medhal ile'l-fikhi'l-İbâdi*, 308.

95 Ebû Saïd el-Kudemî, *el-Mu'teber*, 4.

96 Ebû Saïd Muhammed b. el-Kudemî, *el-Câmiü'l-müfid* (Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1984), 15.

gözetilmeden sıralanmış bulunmaktadır. Kitapta Kudemî'nin sadece cevapları aktarılmakta, meselelerin delilleri ise zikredilmemektedir. Kitapta tercih ifade eden ibareler sıklıkla kullanılmaktadır.

2.2.3. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bisyevî (öl. 364): Bisyevî, Behle'nin Bisye köyünde dünyaya gelmiş ve çocukluğunu burada geçirdikten sonra ilim almak için Nizvâ ve Behle'ye gitmiştir.⁹⁷ Burada İbn Bereke'ye uzun yıllar öğrencilik yapan Bisyevî, onun fitne olayları hakkındaki berâet görüşünü benimsemiştir. Rivayetlere göre sağır olan Bisyevî, bu duruma rağmen zamanının büyük alimlerinden olmuştur.⁹⁸ Başka Ebu'l-Hasan künyeli alimler bulunmasına rağmen kitaplarda Ebu'l-Hasan künyesi zikredilince Bisyevî kastedilmektedir. Fıkıh ve kelam konularında alim olan Bisyevî gerek mütekaddimîn gerek müteahhirîn ulema tarafından kabul görmüş ve birçok ilmî eser bırakmıştır.

2.2.3.1. Câmiu Ebi'l-Hasan el-Bisyevî: İbâdî fıkıhında toplamda dokuz tane bulunan Câmi türünün son örneği, Bisyevî'nin bu meşhur eseri olmuştur. Kendisinden sonra gelen alimler bu kitaba büyük ihtimam göstermiş, Avtebî, Şemmâhî, Sâlimî ve Eттаfeyyîş gibi büyük alimler kitaplarında bu eserden alıntılar yapmışlardır.⁹⁹

Kitabın İbâdî muhitinde bu kadar ilgi görmesinin sebeplerini onun İbâdî fıkhına özen gösterip nadir birkaç görüş dışında mezhep görüşlerine muhalefet etmemesi, İbâdîlerin görüşlerini kolay ve kısa ibareler ile aktarması ve İbâdîlerin ittifak ettikleri meseleleri belirtmesi olarak sayabiliriz. Ayrıca Bisyevî, bu kitabı İbâdî mezhebinin tâbîleri için kaleme almış olmasına rağmen yer yer diğer mezheplerin görüşlerine delilleri ile birlikte temas etmiş ve kitabında zikrettiği fikhî meselelerin Kur'an, sünnet ve diğer istidlâlî kaynaklardan delillerini zikretmiştir.¹⁰⁰

Bisyevî, kitabında sadece meseleleri ve görüşleri zikretmekle kalmamış, gücü yettiği oranda bu görüşler arasında tercihler yapmış, meselenin karışıklığı dolayısıyla tercih yapamadığı durumlarda ise o meselede hüküm vermekten aciz kaldığını belirtmiştir. Bisyevî'nin kitabını diğer fıkıh kitaplarından ayıran özelliği ise sadece hükümleri aktarmakla kalmayıp insanları şeriatın hükümlerine tutunmaya sevk edecek vaaz ve hikmetli sözlere kitabında yer vermiş olmasıdır.¹⁰¹ Bu kıymetli kitap günümüzde dört cilt halinde matbu olarak bulunmaktadır.

2.2.3.2. Muhtasaru'l-Bisyevî: İsminden dolayı Bisyevî'nin *Câmi* isimli kitabının muhtasarı zannedilen kitap, aslında müstakil bir telif ürünüdür. Kitabın başında kitabı yazma sebebini belirtmeyen Bisyevî, metin içerisinde muhtasarı yazma

97 Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bisyevî, *Câmiu Ebi'l-Hasan el-Bisyevî*, , thk. Süleyman b. İbrahim Babziz el-Vercelânî ve Davud b. Ömer Babziz el-Vercelânî ts., 1/72-73.

98 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 2/364.

99 Bisyevî, *Câmiu Ebi'l-Hasan el-Bisyevî*, 1/116-118.

100 Bisyevî, *Câmiu Ebi'l-Hasan el-Bisyevî*, 1/118-121.

101 Bisyevî, *Câmiu Ebi'l-Hasan el-Bisyevî*, 1/122-124.

amacını öğrencilerin çabuk öğrenip kavraması olarak ifade etmektedir.¹⁰² Kitaba ilim babı ile başlayan Bisyevi, bu babda ilmin öneminden bahsetmekte ve ilme teşvik eden ayet ve hadisleri aktarmakta, sonrasında ise herkes için bilinmesi gereken iman ve tevhid gibi itikâdî konuları anlatmaktadır. Devamında fikhî konulara giriş yapan müellif, kitabında kısa ancak veciz ibareler kullanmakta, ayet ve hadislerden bolca istişhatta bulunmaktadır. Kısallığı, kolaylığı ve meseleleri detaya girmeden aktarmasıyla diğer kitaplardan ayrılan *Muhtasar*'ın günümüzde biri tahkikli olmak üzere iki baskısı bulunmaktadır.¹⁰³

2.3. Hicrî Beşinci Asır

2.3.1. Ebû Zekerîya Yahya b. Saîd b. Kureyşî (öl. 472): Nizvâ ehlinden olan Yahya, beşinci asrın en büyük fakihlerinden olup usul ve fûrû konusunda alim sayılmaktadır. İlim dolu bir evde büyüyen Yahya, aynı zamanda şair ve kadı idi. Nazım ve nesir şeklinde kaleme aldığı ilmî eserleri mevcuttur. Öldürülen Yahya'nın ne katili ne de öldürülme sebebi bilinmektedir.¹⁰⁴

2.3.1.1. el-İzâh fi'l-Ahkâm: Fıkıh kitaplarında kadı olarak anılan Ebû Zekerîya'nın bu eseri, İbâdî fıkıhında "Edebü'l-Kâdî" alanında yazılmış ilk kitaptır.¹⁰⁵ Müellif, bu kitabında edebü'l-kâdî, şahitliğin ve şahitlerin hükümleri, davalar gibi konuları ele almış, ayrıca borçlar, miras, nafaka ve zekat gibi bazı konulardan örnekler zikrederek hükümlerini belirtmiştir. Kitabın içinde sosyal, ticari ve zirai konular hakkında kazâ hükümleri yer almaktadır. Ayrıca kitabında farazi meselelere yer veren Ebû Zekerîya'nın bu kitabı, kapsamlı bir kaynak vazifesi görmüştür. Kitap günümüzde Umman Kültür Bakanlığı tarafından dört cilt olarak basılmıştır.¹⁰⁶

2.3.2. İbrahim b. Kays el-Hadramî (öl. 475-500): Hadramevt asıllı olan İbrahim'in meşhur künyesi Ebû İshak olup bu künye ile anılmaktadır. Bir alim olan babasının yanında yetişen Ebû İshak, Hadramevt İbâdîlerinden olup Umman'da Râşid b. Saîd'in imam olarak bulunduğu dönemde Yemen İbâdîlerinin imamı olmuş ve iki imamlık arasında ilişki tesis etmeye çalışmıştır.¹⁰⁷

2.3.2.1. Muhtasarü'l-Hisâl: İbâdî külliyyatında birçok kitapta olduğu gibi bu kitapta da akide ve fıkıh bir arada ele alınmıştır. Kitapta Ebû İshak künyesi ile anılan müellif, kitabın mukaddimesinde bu kitabı İbâdî usulünün kaybolması korkusuyla kaleme aldığını söylemekte, içindeki meseleleri ise şöyle ifade etmektedir:

102 Seyf b. Salim el-Hâdî, *el-İbâdîyye ve'l-Malikiyye fi'l-garbi'l-İslâmî muhtasarü'l-Bisyevi ve risaletu İbn Ebi Zeyd nemuzzen* (Umman: Mevkiu'l-Basira, 2015), 294.

103 Bk. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bisyevi, *Muhtasarü'l-Bisyevi*, thk. Seyf b. Salim el-Hadi (Umman: Mevkiu'l-Basira, 2015).

104 Sultan b. Mübarek eş-Şeybânî el-Umanî ve Muhammed Salih Nâsir el-Cezâirî, *Mu'cemu a'lâmî'l-İbâdîyye, mine'l-karnî'l-evvelî'l-hicrî ile'l-asrî'l-hâdir, kısmu'l-Meşriki'l-İslâmî* (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006), 499.

105 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 3/306

106 Bk. Yahya b. Saîd Ebû Zekerîya, *Kitâbu'l-İzâh fi'l-ahkâm* (Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1984).

107 İbrahim b. Kays el-Hemedânî el-Hadramî, *Muhtasarü'l-hisâl* (Maskat/Umman: Mektebetü Maskat, 2011), 10-19.

"Dindeki bütün fıkıh çeşitlerini kitaba ekledim ve kitaba bilinmesi gereken konular ile başladım. Sonrasında ise diğer meseleleri bab bab ele aldım".¹⁰⁸

Güzel bir düzen ve kolay bir ibare ile fıkıhın birçok meselesini ele alan bu kitap, Sâlimî tarafından *Medâricü'l-Kemâl*¹⁰⁹ isimli kitapta manzum hale dönüştürülmüş ve bu manzum eser yine Sâlimî tarafından *Meâricü'l-Âmâl*¹¹⁰ isimli uzun ve ayrıntılı kitapta şerh edilmiştir. Gerek asıl metin gerek üzerine yapılan çalışmalar günümüzde matbu olarak bulunmaktadır. Ayrıca eser üzerine haşiyeler yazılmış olup bu haşiyeler günümüzde yazma halindedir.

2.4. Hicrî Altıncı Asır

2.4.1. Ebu'l-Münzir Seleme b. Müslim el-Avtebî: Ne doğum tarihi ne de ölüm tarihi hakkında kesin bilgi bulunan ve dördüncü, beşinci ya da altıncı asırda yaşadığı iddia edilen Avtebî hakkındaki bilgiler, onun hicrî altıncı asrın başlarında vefat ettiğine işaret etmektedir. Günümüz Umman müftüsü Halîlî de bu alime ait kitabın mukaddimesinde bu görüşü benimsemektedir.¹¹¹ Yetişmesi hakkında çok bilgi olmayan Avtebî, fakih olmasının yanında tarihçi, edip, nesep, dil ve usul alimidir. Babasından ilim aldığı bilinmekte ancak kitaplarında hocalarına dair bir malumat geçmemektedir.¹¹²

Avtebî hakkındaki bu malumat eksikliğinde yaşadığı dönemlerde Umman'ın kaos içinde ve iç karışıklıklar ile boğuşuyor olmasının etkisi olmakla beraber İbâdîlerin bu konuya ihtimam göstermemiş olmalarının da etkisi vardır. Zira bu mesele sadece Avtebî ile sınırlı olmayıp hicrî ilk on asrı kapsayacak şekilde birçok alimin hayat hikayesinde göze çarpmaktadır. Avtebî'nin meşhur fıkıh eseri olan *ez-Ziyâ* dışında Arap kabilelerin neseplerine dair yazdığı *Kitâbu'l-Ensâb* ve Arap dilinde bir ansiklopedi sayılacak *el-İbane fi'l-Luğati'l-Arabiyye* isimli kitapları vardır.

2.4.1.1. Kitâbu'z-Ziyâ: Avtebî tarafından kaleme alınan bu kıymetli eser, İbâdî fıkıhında yazılmış en eski ansiklopedik eser olma özelliğini taşımaktadır. Avtebî, eserin mukaddimesinde eseri telif etme sebebini dine yardım, Müslümanların eserlerini ihya ve ilim yolunu tutma olarak açıklamaktadır.¹¹³

Eserine ilim konusu ile giriş yapan Avtebî, itikadî konular, usul-ü fıkıh ve fikhî kaideler ile alakalı bazı konulara değindikten sonra beşinci ciltten itibaren fıkıh

108 İbrahim b. Kays, *Muhtasarü'l-hisâl*, 99-100.

109 Bk. Nureddin Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî, *Medâricü'l-kemâl*, (Umman: Mektebetü Hazâini'l-Âsâr, 2016/1437).

110 Bk. Nureddin Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî, *Meâricü'l-âmâl ale medârici'l-kemâl bi-nazmi muhtasarî'l-hisâl*, thk. Hamza b. Süleyman es-Sâlimî ve diğerleri, (Umman: Mektebetü'l-İmami's-Sâlimî, 2010).

111 Ebu'l-Müslim Seleme b. Müslim Avtebî, *Kitâbu'z-Ziyâ*, thk. El-Hac Süleyman b. İbrahim Babziz el-Vercelani, Davud b. Ömer Babziz el-Vercelani (Umman Sultanlığı: Vizâratü'l-Evkâf ve Şuûni'd-Diniyye, Saltanatu Uman, 2015), 1/20.

112 Avtebî, *Kitâbu'z-Ziyâ*, 1/13-38.

113 Avtebî, *Kitâbu'z-Ziyâ*, 1/47.

bahislerine başlamakta ve yirmi ikinci cildin sonuna kadar fikhî meselelere yer vermektedir.¹¹⁴ Bu kitabın fikhî bir ansiklopedi olmasının yanında müellif, dil ile alakalı konulara sıkça yer vermekte, dilsel tahliller yapmakta, bilinmeyen terimleri açıklamakta ve Arapların gerek nazım gerek nesir eserlerinden sıkça örnekler getirmektedir. Eser, bu yönüyle Arap dili anlamında da büyük bir servete ev sahipliği yapmaktadır.

İbâdi fıkhdında eser telif eden alimler, öteden beri İbâdi fıkhi için sıkça başvurulan bir kaynak olma özelliği taşıyan bu ansiklopedik eserden sıkça nakiller yapmaktadır. İbâdi fıkhdının klasik telif tarzının bir örneği olan eser, İbâdi alimlerin kitap telifi sırasında tek bir alana bağlı kalmayıp usul, akide ve fıkhi ile alakalı meseleleri aynı eserde zikredişlerinin bir örneği halindedir.

Bu eserin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz: Eser, İbâdi mezhebinin görüşlerini açıklamakla kalmayıp diğer görüşlere de yer vererek mukayeseli fıkhdın erken temsilcilerinden biri olmuştur. Müellif, zikrettiği görüşleri temellendirmekte ve incelemektedir. Eserde edebi bir dilin bulunması, ibaresinin kolaylığı, dilsel terimleri açıklaması ve meseleleri sunmadaki güzel tertibi bu eserin diğer özelliklerindedir. Yirmi dört cüz olarak meşhur olan kitabın son baskısı, Umman Vakıflar ve Din İşler Bakanlığı tarafından yirmi cilt olarak yapılmıştır.

2.4.2. Muhammed b. İbrahim b. Süleyman el-Kindî (öl. 508): Kadı, fakih ve şair olan Muhammed, aslen Nizvâ'lı olup Nizvâ medresesine mensup bir alim idi. Kendi zamanının önde gelenlerinden olan alim, kendisinden önceki alimlerin yazdığı eserler hakkında bol malumata sahipti.¹¹⁵ Başka hiçbir eseri olmasa dahi kaleme aldığı *Beyânu'ş-Şer'* isimli kitabı sayesinde İbâdi fıkhi tarihine adını yazdıracak olan bu alimin ayrıca içinde cenneti vafettiği *el-İbriyye* isimli bir kasidesi, şariatın usul ve fûrûsuna dair kaleme aldığı *Nimet* adlı bir manzum eseri bulunmaktadır. Bu eserlerin hepsi günümüzde matbu olarak bulunmaktadır.

2.4.2.1. Beyânu'ş-Şer': Kindî tarafından yetmiş iki cilt halinde kaleme alınan bu ansiklopedik eser, akide, fıkhi ve fıkhi usulüne dair bölümler içermektedir. Asıl ismi *Beyânu'ş-Şer' el-Câmi li'l-Aslı ve'l-Fer'* olan ve mezhep içinde meşhur kitaplardan biri olarak kabul edilen bu eser, kendisinden sonrakilerin ona dayandığı ve herkesin takdirini kazanmış kıymetli bir eserdir.

Aktarılan bilgilere göre Muhammed b. İbrahim el-Kindî, eserini yazdıktan sonra vefat etmiş, eserin düzenlenmesi ve *Beyânu'ş-Şer'* olarak isimlendirmesi ise aynı kabileden az sonra ele alacağımız *Musannef* isimli eserin sahibi Ahmed b. Abdullah el-Kindî tarafından yapılmıştır.¹¹⁶ Kitabın mukaddimesi bu görüşü doğrular niteliktedir. Zira mukaddime şöyle başlamaktadır: "*Bu kitap, Ebû Abdullah*

114 Avtebi, *Kitâbu'z-Ziyâ*, 1/54-59.

115 Sa'di, *Mu'cemu'l-fukaha*, 3/40-41.

116 Siyâbi, *el-Medhal ile'l-mezhebi'l-İbâdi*, 365.

*Muhammed b. İbrahim b. Süleyman el-Kindî tarafından tasnif edilmiştir. Allah naîm cennetlerini ona sığınak kılsın.*¹¹⁷

Müellif, kitabın isminden de anlaşılacağı üzere şeriata dair akâid, usul-ü fıkıh, fıkıh gibi konularda yüzlerce meseleyi ele alarak incelemiştir. Kitapta kendisinden önceki alimlerin eserlerinden alıntılar yapmış ve o alimlerin görüşlerini aktarmıştır. Bu alıntıların önemini artıran ise alıntı yapılan bazı kitapların günümüze ulaşmamış olmasıdır. Alimler tarafından özen gösterilen bu esere kitabı çoğaltan ya da şerh eden bazı alimler tarafından eklemeler yapılmış ve zamanla bu eklemeler asıl metinden ayır edilemez hale gelmiştir. Bu yüzden kitapta müellifin yaşadığı asırdan sonraki asırlarda meydana gelmiş meselelere rastlanılabilmektedir.¹¹⁸

Kendisinden sonra gelen alimler için verimli bir kaynak teşkil eden bu kitap, İbâdî fıkıhının en geniş ansiklopedik eseri olan *Kâmusu'ş-Şerîa*¹¹⁹ isimli eser için kaynak mesabesinde. Bu kıymetli eser, Umman Kültür Bakanlığı tarafından 1984 yılından 1993 yılına kadar peyderpey yetmiş bir cüz olarak yayınlanmıştır.

2.4.3. Ebû Bekir Ahmed b. Abdullah b. Musa el-Kindî (öl. 557): Aslen Nizvâlı olan Ebû Bekir, ilim ile meşhur olan Kindî ailesine mensup olup *Beyânu'ş-Şer'* sahibi Muhammed b. İbrahim ile amca çocuklarıdır. Diğer alimlerde olduğu gibi yetişmesi hakkında çok bilgi bulunmamakta, ancak ömrünü Nizvâ'da ilim öğrenme ve telif ile uğraşarak geçirdiği bilinmektedir. Amca çocuklarından olan Muhammed b. İbrahim'e öğrencilik yaptığı ve onun vefatından sonra meşhur eseri *Beyânu'ş-Şer'e* özen göstererek onu düzenlediği bilinmekte olup *Musannef* kitabında bu kitabı öven bir kasideye yer vermiştir.¹²⁰

Ebû Bekir el-Kindî'nin meşhur fıkıh eseri *Musannef* isimli ansiklopedisinin yanında imâmet konusunu detaylıca incelediği *el-İhtida* isimli kitabı, İbâdî akidesini açıkladığı *el-Cevherü'l-Muktasar*, velâyet-berâet konusunu ele aldığı *et-Tahsis* gibi matbu kitaplarının yanında Arap dili ve ferâiz alanında yazma halinde bulunan kitapları, ayrıca kaside ve şiirleri bulunmaktadır.

2.4.3.1. el-Musannef: İbâdî fıkıhının temel eserlerinden sayılan ve kırk bir ciltten oluşan bu ansiklopedik eser, müellifi tarafından tertibi yapılan *Beyânu'ş-Şer'* isimli kitaba dayanmaktadır.¹²¹ Kindî'nin *Musannef* kitabının başında *Beyânu'ş-Şer'* kitabına yaptığı mukaddimeyi ve yazdığı bir sayfalık şiiri koymuş olması bu

117 Muhammed b. İbrahim b. Süleyman el-Kindî, *Beyânu'ş-Şer'* (Umman: Vizâratü't-Türâis ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 2006), 1/6.

118 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 2/41-42.

119 İbâdî literatürüne ait en hacimli eser olma özelliği taşıyan doksan ciltlik eser için bk. Cümeyyil b. Hamis es-Sa'dî, *Kâmusu'ş-Şerîa el-hâvî turukahe'l-vésia*, thk. Yetmiş alim tarafından yapılmıştır, (Maskat/ Umman Sultanlığı: Mektebetu'l-Cilî'l-Vâid, 2015/1436).

120 Ebû Bekir Ahmed b. Abdullah b. Musa el-Kindî, *el-Musannef* (Umman: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'd-Diniyye, Saltanatu Uman, 2016), 1/66-69.

121 Siyâbi, *el-Medhal ile'l-mezhebi'l-İbâdî*, 367.

görüştü kuvvetlendirmektedir.¹²² Bazı kaynaklarda ise *Musannef'in Beyânu'ş-Şer'* kitabının ihtisarı olduğu belirtilmektedir.¹²³

İlim konusu ile kitabına giriş yapan Kindî, sırasıyla sular, taharet, İbâdetler, akitler, büyü, ticaret, umrân, cihâd, siyaseti şer'iyye, ahvâli şahsiyye, hadler, cinayetler ve kısas konularını ele almaktadır.¹²⁴ Kitapta hapis, hapisten kaçma, cinayet çeşitleri gibi modern asrın bazı sorunlarına çözüm olabilecek ve ceza kanunu ile ilgilenen fakihlere yardımcı olabilecek meseleler bulunmaktadır.¹²⁵

Aslı kırk bir cüz olan bu eserin tahkikini yapan Sâlim b. Hamed el-Harîsî tarafından bütün cüzlere dair bir fihrist hazırlanmış ve bu fihrist kırk ikinci cüz olarak kitaba eklenmiştir.¹²⁶ Kitabın son baskısı Umman Vakıflar ve Din İşler Bakanlığı tarafından yirmi bir cilt olarak yapılmıştır.

2.4.4. Ebû Bekir Ahmed b. Nazar: Asıl ismi Ahmed b. Süleyman b. Abdullah olan alim, Beni Nazar kabilesinden olduğu için isminden fazla kabilesi ile meşhur olmuş ve kitaplarda İbn Nazar olarak zikredilmiştir. Doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmemekte ve kitaplarda altıncı ya da yedinci asırda yaşadığı zikredilmektedir. İbn Nazar, küçük yaşlarda şiir ezberlemeye başlamış ve sonrasında kasideler kaleme almıştır. Rivayetlere göre on dört yaşına geldiğinde şiirdeki ünü bütün bölgede bilinmekteydi. Şiir ve Arap dilinden sonra şer'î ilimleri öğrenmeye başlamış ve şeriata dair onlarca manzum eser kaleme almıştır.¹²⁷

Bu asırda Umman'da Nebhânîler hüküm sürmekteydi ve İbn Nazar döneminde Hardele b. Semea isimli zalim bir hükümdar vardı. Bu hükümdar, halkın mallarının yarısını zorla alır, hatta evlenen kadınların mehrinin yarısına bile el koyardı. Ahmed b. Nazar'ın bir yakınının düğünü sırasında bir asker mehrin yarısını almak için gelince o buna izin vermemiş ve bundan dolayı Sultanın yanına götürülerek öldürülmüştür. Ölümünden sonra evine girilmesini emreden Sultan, bulunan kitapların yakılmasını emretmiştir.¹²⁸ Bu olay sebebiyle İbn Nazar'ın müellefatının büyük bir kısmı yok olmuştur.

2.4.4.1. ed-Deâim: Şiir ve kaside konusunda büyük bir üne sahip olan İbn Nazar tarafından kaleme alınan bu eser, İbn Ca'fer'in *Câmi* isimli eserinin nazma dökülmüş halidir. *Câmi* kitabının her babı, bu eserde ayrı bir kaside halinde yazılmıştır. Kitabın müellifi vefat ettiğinde dağınık halde bulunan bu kasideler, İbn Vassâf tarafından *Deâim* ismini verdiği kitapta toplanmıştır. Kasideler toplamda yirmi sekiz tanedir.¹²⁹

122 Ahmed b. Abdullah el-Kindî, *el-Musannef*, 1/231-233.

123 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 2/38.

124 Ahmed b. Abdullah el-Kindî, *el-Musannef*, 1/18.

125 Ahmed b. Abdullah el-Kindî, *el-Musannef*, 1/20.

126 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 2/39

127 Ebû Bekir Ahmed el-Umanî İbn Nazar, *ed-Deâim* (Umman: Vizaratü-Türasi ve's-Sekafe Saltanatu Uman, 1988), 4-5.

128 İbn Nazar, *ed-Deâim*, 6-7.

129 Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukaha*, 1/28.

İbn Nazar, genelde kasidelerine ölümü hatırlatarak ve salih amel olmadan geçen ömre teessüf ederek başlamakta, bazen ise kasidenin başında gazel tarzı beyitler serdetmektedir. Sonrasında asıl konuya girmekte ve bitirirken bazen kendi şiirini överek bazen ise başladığı gibi ölüm ve ahiretten bahsederek bitirmektedir. İbâdî muhitinde büyük ilgi gören bu eser üzerine ondan fazla şerh çalışması yapılmıştır. Bu şerhlerin bir kısmı belli bir konu ile sınırlı kalırken bazıları eserin tamamını şerh etmiştir. Günümüzde bir kısmı yazma bir kısmı matbu olarak bulunan bu şerhlerin en meşhuru günümüzde iki cilt halinde bulunan ve İbn Vassâf tarafından kaleme alınan eserdir. Kitabın hem aslı¹³⁰ hem de şerhi¹³¹ Umman Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır.

2.5. Değerlendirme ve Sonuç

Hicrî ilk asırda mezhepler henüz teşekkül etmediği ya da henüz ilk aşamalarında olduğu için fakihleri belli bir mezhebe mensup olarak zikretmek mümkün değildir. Dolayısıyla ilk asırda İbâdiyye mezhebi diyebileceğimiz bir yapı bulunmamakta ancak Muhakkime grubunun içerisinde kendisini Nâfi' b. Ezrak gibi aşırılık yanlılarından ayırmış ve onlara göre daha mutedil olan bir akımdan bahsedilebilmektedir. Câbir b. Zeyd'in ilmî riyasetinde olan bu grup, o dönemde henüz teşkilatlanma çabası içinde değildir. Bu asırda Câbir b. Zeyd'in bazı yakın fakih arkadaşları bulunmakla beraber bunları İbâdî olarak nitelemek zor görünmektedir. Dolayısıyla ilk asırda Câbir'den başka İbâdî fakih olmadığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Fıkıh eserleri alanında ise o günden bugüne ulaşılmış küçük parçalar dışında elimizde pek bir şey olduğunu söyleyemeyiz. Bu durum gayet doğaldır. Zira henüz telif hareketinin başlamadığını, İbâdî hareketinin yeni yeni teşekkül sürecine girdiğini ve bu asırda Câbir b. Zeyd'den başka İbâdî fakih olmadığı göz önünde bulundurulduğunda bu durumun sebebi rahatlıkla anlaşılmaktadır.

İkinci asır ise İbâdî mezhebinin teşkilatlanmasına, siyasi yapılanmasını oluşturmaya ve İslam dünyasının çeşitli bölgelerine yayılmasına sahne olmuştur. Ebû Ubeyde'nin siyasi zekası ile mezhep hem gizli kalmayı başarmış hem de *hameletü'l-İlim* isimli öğrenciler vasıtasıyla Umman, Yemen, Libya, Tunus ve Cezayir gibi bölgelerde yayılma fırsatı bulmuştur.

Kuruluş dönemi olarak kabul edilmesi mümkün olan bu iki asırda fıkıha dair hacimli eserler yerine müstakil konulara dair küçük risaleler kaleme alınmış ya da alimlere dair fetvalar öğrencileri tarafından derlenmiştir. İbâdî fıkıhı açısından bu dönemin en önemli eseri hiç şüphesiz Rebi'in *Müsned* isimli hadis eseridir. İbâdîlerin Kur'an'dan sonra en sahih kaynak olarak kabul ettikleri bu eser, için-

130 Bk. Ebû Bekir Ahmed el-Umanî İbn Nazar, *ed-Deaim* (Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1988).

131 Bk. Muhammed İbn Vassâf, *ed-Deaim*, ed. Abdunnaim Amir (Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, ts.).

de fikhî yorum ve rivayetler barındırmasının yanında kendisinden sonra gelen İbâdî fakihler için hadis alanında dayanak oluşturmuştur. Bu iki asırda yazılmış fıkıh eserlerine ve niteliklerine baktığımızda bu dönemi İbâdî fikhî için kuruluş dönemi olarak nitelemek mümkün gözükmemektedir. Zira bu dönemde henüz klasik sayılabilecek eserler kaleme alınmaya başlanmamış, bütün konuları içeren fıkıh eserlerinin yerine hadis-sünnet malzemesine ve mezhebin ilk imamlarının fetva ve görüşlerine dair derleme faaliyetleri yapılmış ya da belli konularda küçük risaleler kaleme alınmıştır.

Umman, üçüncü asrın son çeyreğine kadar siyasi anlamda nispi bir istikrar dönemi yaşamış, özellikle Salt b. Mâlik döneminde yeni fetihler gören ülke mamur hale gelmiş ve halk refaha kavuşmuştur. Ulemanın eser kaleme alması konusunda olumlu sonuçlar veren bu dönem, Salt b. Mâlik'in azli ile bitmiş ve sonrasında karışıklıklar dönemi başlamıştır. Bu azil sadece siyasi bir olay olarak kalmamış ve ülkenin bundan sonraki ilmî hayatını etkileyecek ve akâid kitaplarına girecek ilmî bir hilafa dönüşmüş, ayrıca etkileri uzun yıllar devam edecek Rustak ve Nizvâ medreselerinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Dördüncü asır siyasi kargaşalar içinde geçmiş, kimin imam olacağına dair tartışmalar birçok yerde kanlı kavgalara dönüşmüş ve imâmet müessesesi bu dönemde siyasi istikrarını kaybetmiştir. Ülke içindeki savaş ve kargaşalar yetmezmiş gibi Abbasî valileri ve Karmatîlerin hücumları ile mücadele etmek zorunda kalan ülke, bu dönemde bir nevi kaos süreci geçirmiş ve bir türlü siyasi istikrara kavuşamamıştır. Asrın büyük bölümünü bu müdahaleler altında geçiren Umman halkı, asrın son çeyreğinde Karmatîleri Umman'dan tamamen çıkartmış, Abbasî nüfuzunu kırmak ise daha uzun zaman almıştır. Beşinci asırda Abbasîlerin zayıflamasını fırsat bilen Büveyhîler, İslam dünyasının birçok yerinde olduğu gibi Umman'da da egemen olmuş ve atadığı valiler ile burayı yönetmeye çalışmıştır. Umman açısından olumlu olan gelişme ise bu dönemde İbâdî imâmetinin eski gücüne kavuşmama dahi en azından istikrar kazanmış olması ve imam olarak seçilen kimselerin uzun yıllar imam olarak kalabilmesidir. Bu dönemde imamlar arkalarına halkın desteğini alarak asrın yarısına gelmeden Umman'ı Büveyhî işgalinden kurtarmışlar ve ülkeye bağımsızlığını kazandırmışlardır. Umman bir müddet bu şekilde kalmış, altıncı asrın yarısında ise ülkede beş asır devam edecek Nebhânî hakimiyeti başlamıştır. Üçüncü asrın başlarında başlayan İbâdî fikhînin teşekkül dönemi, altıncı asrın yarısında Umman'da hakimiyeti ele geçiren ve beş asır boyunca hüküm sürecek Nebhânîlerin tarih sahnesine çıkması ile birlikte son bulmuştur. Siyasi anlamda kargaşalar içinde geçen bu üç buçuk asırlık süreç ilmî anlamda ise verimli geçmiş, Abbasîler, Büveyhîler ya da Karmatîlerin ülkenin iç bölgelerine tam olarak egemen olamaması buralarda ilmî faaliyetin devam etmesini sağlamıştır.

Üçüncü asır ile altıncı asır arasında kalan bu dönemi İbâdî fikhînde telifin tam manasıyla başladığı, en önemli eserlerin verildiği ve teşekkülün büyük oranda

tamamlandığı dönem olarak kabul edebiliriz. Zira bir önceki dönemde kaleme alınmış eserler küçük risalelerden ibaret olup genelde muayyen bir mevzuu incelemekte ya da hadis-sünnet malzemesi veya bazı kimselere dair rivayet ve fetva derlemelerinden ibaret olmaktaydı. Bu dönemde ise fıkıhî bütün babları ile ele alan ve günümüze kadar popülerliğini kaybetmemiş birçok klasik eser kaleme alınmıştır. Bu dönemde kaleme alınan eserler tek bir türde değil birkaç farklı türde kaleme alınmıştır. Bu türlere kısaca değinmek istiyoruz.

İbadi fıkıhının klasik/teşekkül dönemi olarak niteleyebileceğimiz bu dönemde, ilk olarak câmi türünde eserler kaleme alınmaya başlamıştır. İbâdî fıkıhının teşekkülünde çok önemli bir yeri olan bu eserlerin telifi üçüncü asrın başlarında başlayarak dördüncü asrın son yıllarına kadar devam etmiştir. Bu eserlerin “câmi” olarak isimlendirmesi kaleme alınan kitapların şeriatı dair bütün konuları toplamasından kaynaklanabileceği gibi bir adet kabilinden o dönemde yazılan eserlere verilmiş genel bir isim de olabilir. Zira câmi ismi ile telif edilen bazı eserler, şeriatı dair bütün konulara yer vermemekte ya da bize ulaşan kısımlarında bunlara rastlanılmamaktadır. Bu durum, o asırda yazılan kitaplara câmi ismi verilmesinin bir nevi gelenek olduğu ve kitabın içeriğinin şeriatın bütün konularını içerip içermediğine bakılmadan bu şekilde isimlendirildiği görüşünü kuvvetlendirmektedir. Bu konudaki bir diğer görüş ise bu kitapların müellifleri tarafından bir bütün olarak kaleme alınmadığı, parçalar halinde bulunan kısımların, müelliflerin vefatlarından sonra öğrencileri tarafından birleştirildiği ve bu yüzden câmi ismini aldığı şeklindedir. Câmi türü kitaplarda genelde bir mukaddimenin bulunmaması, konuların belli bir tertibe göre değil geliş güzel sıralanmış olması, bazı konuların alakasız başlıklar altında zikredilmiş olması bu ihtimali güçlendirmektedir. Bu konuda istisna olan tek eser, bu türün son örneği olan *Bisyevî'nin Câmi* isimli eserdir. Zira bu esere müellifi tarafından kısa bir giriş yazılmış, ayrıca konular güzel bir tertip dahilinde sunulmuştur. Bu kitaptan önceki câmi türü eserlerin tertibi ise kendilerinden sonra gelen muhakkikler tarafından yapılmıştır. Biz bu isimlendirmenin son ihtimal dolayısıyla olduğu görüşünü daha kuvvetli buluyoruz.

Teşekkül döneminin üçüncü ve dördüncü asırlarında literatürün en önemli eserlerinden sayılan câmi türüne ait klasik eserler kaleme alınmış, beşinci asır ve altıncı asrın başlarında ise hacimli, ansiklopedik eserler türüne geçilmiştir. Bu türün en önemli temsilcilerinden olan *ez-Ziyâ*, *Beyânu'ş-Şer'* ve *Musannef* kitapları bu dönemde yazılmıştır. Bu zamana kadar oluşmuş İbâdî fıkıhının bir nevi derlemesi sayılabilecek bu ansiklopedik eserler, kendilerinden sonra gelenler için büyük bir ilmî servet bırakmış, ayrıca günümüze kadar ulaşamayan bazı eserlerden pasajlar naklederek onlar hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Önceki dönemlerde ihtilafî meselelere dair sadece görüşler aktarılırken bu tarz eserlerde konuya dair uzun alıntılar yapılmıştır. Bu kadar sık alıntının yapılması bu eserlerin sadece nakilden ibaret olduğu gibi bir fikri akla getirirse de bu ihtimal doğru değildir. Zira müellifler bu alıntılar üzerinde inceleme, eleştirme ve değerlendirme

faaliyetleri yaparak kendi tercih ettikleri görüşleri belirtmişlerdir. Günümüz teknolojik ortamında dahi kaleme alınması güç, en küçüğü yirmi ciltten fazla olan bu eserlerin Umman'daki bu karmaşa ortamının içinde kaleme alınabilmiş olması takdire şayandır. Bu türe ait eserlerin en önemli temsilcileri bu dönemde kaleme alınmış olmasına rağmen ansiklopedik türde eser telifi sadece bu döneme özgü değildir. Zira bu eserlerden önce Muhammed b. Mahbûb ve onun oğlu Beşir b. Muhammed'in yetmişer ciltlik eserler kaleme aldıkları ancak bu eserlerin günümüze ulaşamadıkları aktarılmaktadır. Ayrıca daha geç dönemlerde *Lûbabu'l-Âsâr* ve *Kamusu'ş-Şerîa* gibi ansiklopedik türe ait eserler de yazılmıştır.

Câmi türü ve ansiklopedik türde yazılmış eserleri incelediğimizde dikkatimizi çeken diğer bir konu ise bu iki türde kaleme alınmış eserlerin sadece fıkıh alanından ibaret olmayışıdır. İbâdiler fıkıh kelimesinin geniş anlamı olan şeriat manasını kitaplarına yansıtmışlar, eserlerinde sadece ameli konulara yer vermek yerine itikâd, ibâdet, muâmelât ve ahlak konularını aynı eserde ve bir bütünlük içinde işlemişlerdir. Şeriatı bir bütün olarak ele alan bu kıymetli eserler zaman zaman fıkıh usulü, Arap dili, tarih ve nesep ilimlerine de değinmiştir.

Teşekkül döneminde ortaya çıkıp gelişen diğer bir tür ise nazımdır. Sonraki dönemlerde daha gelişecek olan bu tür, ilk örneğini İbrahim el-Kindî'nin "*Nimet*" isimli eseriyle vermiştir. Bu dönemde kaleme alınan en meşhur nazım eseri ise Ahmed b. Nazar'a ait olan ve ilerleyen zamanlarda üzerine birçok şerhin yazıldığı "*Deâim*" isimli kasideler bütünü olmuştur.

Yine bu dönemde ilk örneklerini gördüğümüz diğer bir tür ise geçmiş kitapları şerh etme metodudur. İbn Bereke ile birlikte başlayan bu gelenek Kudemî ile devam etmiş, sonraki dönemlerde ise bu türe rağbet daha çok artmıştır.

Bu dönemde muhtasar isimli eserlere de rastlamaktayız. Başka bir kitabın özeti olduğu izlenimini uyandıran bu isimlendirme, diğer mezheplerde bulunan ve mezheplerin genel görüşlerinin deliller belirtilmeden ve tartışmalara girilmeden aktarıldığı muhtasar kitaplara benzemektedir. Özellikle avam tabakasından olan, uzun ve ayrıntılı eserlerle uğraşmak istemeyen insanlar için kaleme alınan bu türe Bisyevi'nin *Muhtasar* ve Hadramî'nin *Muhtasaru'l-Hisâl* isimli eserlerini örnek olarak gösterebiliriz.

Bu dönem İbâdî usulü fıkıhına dair ilk eserin kaleme alındığı asır olma özelliğini taşımasının yanında "*Edebü'l-Kâdî*" literatürünün İbâdî muhitinde ilk örneği olarak zikredebileceğimiz *el-Îzâh* isimli esere de ev sahipliği yapmaktadır.

Yukarıda zikrettiğimiz bilgiler ışığında baktığımızda ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başları gibi Basra'da bulunan İbâdî ulemanın ve *hameletü'l-ilmin* Umman'a intikali sonrasında başlayan ve altıncı asrın ikinci yarısında Nebhânîler'in başa geçmesine kadar devam eden süreyi İbâdî fıkıhının teşekkül dönemi ve altın çağları olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Zira İbâdî fıkıhı, bu dönemde ka-

leme alınan eserler ile teşekkül sürecini büyük oranda tamamlamış, temsil gücü yüksek klasik eserlerin büyük bir bölümünü bu dönemde vermiştir. Bu dönemde telif edilen eserler günümüzde İbâdî fıkıhı için en çok başvurulan kaynakları oluşturmaktadır.

Sonuç olarak İbâdiyye mezhebinin Meşrik bölgesinde yaşamış olan fakihleri ve onların eserlerini ele alan bu çalışmada İbâdîlerin İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren oluşmaya başlamış bir fıkıh literatürüne sahip olduğunu görmekteyiz. Bu mezhebin mensuplarının diğer mezheplere nazaran çok daha az olmasına rağmen azımsanmayacak miktarda eserin kaleme alınmış olması mezhebin fikhî literatürünün önemini göstermektedir. Bu eserlerin farklı türlerde olması ve itikâd, fıkıh ve fıkıh usulüne dair farklı konuların aynı eserde ele alınması, İbâdiyye mezhebinin çift boyuta (itikâd ve fıkıh) sahip bir mezhep olma vasfına delalet ettiği gibi İbâdîlerin şeriatı bir bütün olarak ele aldıklarını da göstermektedir.

Makalede ele alınan eserlerin sayısına, hacimlerine, niteliklerine ve muhtevalarına baktığımızda ilk iki asrı İbâdî fıkıhı için kuruluş dönemi, üçüncü asırdan altıncı asrın yarısına kadar olan dönemi ise teşekkül dönemi olarak kabul etmek mümkün gözükmemektedir.

Kaynakça

- Ağberî, İsmail b. Salih b. Hamdan. *el-Medhal ile'l-fıkhî'l-İbâdî*. Seeb/Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 1. Basım, 2013.
- Avtebî, Ebu'l-Müslim Seleme b. Müslim. *Kitâbu'z-Ziyâ*. ed. El-Hac Süleyman b. İbrahim Babziz el-Vercelânî, Davud b. Ömer Babziz el-Vercelânî. Umman Sultanlığı: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'd-Diniyye, Saltanatu Uman, 1. Baskı, 2015.
- Azimli, Mehmet (ed.). *Müslümanların Engizisyonu-2*, İstanbul: Mana Yayınları, 2020.
- Bâdî, Muhammed b. Ahmed b. Seyf. *el-İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme muallimen ve kâiden*. Berke/Umman: Mektebetü Hazâinu'l-Âsâr, 1. Basım, 2018.
- Bettâşî, Seyf b. Hamud b. Hamid. *İthâfu'l-a'yân fi tarihi ba'zı ulemâ-i Uman*. Umman: (Mektebetü'l-Müstaşari'l-Has bi-Celalleti's-Sultan li'ş-Şuuni'd-Diniyye ve't-Tarihiyye, 1998.
- Ca'birî, Ferhat b. Ali. *Hayâtü'l-İmam Muhammed b. Mahbub el-kuraşî el-Umanî ve asruhu, nedvetü't-tedvini'l-fikhî el-İmam Muhammed b. Mahbûb nemüzezen*. Umman: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'd-Diniyye, Saltanatu Uman, 2012.
- Ca'birî, Ferhat b. Ali. *Resâilü'l-İmam Câbir b. Zeyd el-Ezdî*. Seeb/Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 1. Baskı, 2013.
- Bisyevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Câmiu Ebi'l-Hasan el-Bisyevî*, ts.
- Bisyevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Muhtasaru'l-Bisyevî*. Umman: Mevkiu'l-Basira, 2015.
- Bûsaîdî, Salih b. Ahmed. *Rivâyetü'l-hadis inde'l-İbâdiyye (Dirâse Mukârane)*. Mektebetü'l-Cilî'l-Vâid, 1. Baskı, 2000.
- Dâğışî, Bedr b. Suud. *Tatavvuru't-teşri'l-fikhî fi Umân hatte'l-karnî's-sâlisî'l-hicrî, a'malü nedveti tatavvuru'l-ulûmî'l-fikhîyye, et-tedvînü'l fikhî el-İmam Muhammed b. Mahbûb nemüzezen*. Umman Sultanlığı: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'd-Diniyye, Saltanatu Uman, 4. Baskı, 2012.
- Dercîni, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Said. *Kitabu tabakâti'l-meşâyih bi'l-Mağrib*. II Cilt. Kostantiniyye/Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1992.
- Sa'dî, Fehd b. Ali b. Hâşil. *Mu'cemu'l-fukahai ve'l-mütekellimine'l-İbâdiyye, (kısmü'l-meşrik) mine'l-karnî'l-evvelî'l-hicrî ila bidâyeti'l-karnî'l-hâmîs aşere'l-hicrî*. 2 Cilt. Maskat/Umman Sultanlığı: Mektebetü Maskat, 1. Baskı., 2008.
- Ebû Abdullah, Ebû Said ve diğerleri. *Min câmi Ebi Sufra ve fikhuhu*. Maskat/Umman: Mektebetu Maskat, 2012.
- Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Hâşiyetü't-tertîb*. Umman: Vizâratü't-Türâsî'l-Kavmi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1982.
- Ebû Ğânim, Bişr b. Ğânim el-Horasânî. *el-Müdevvenetü'l-kubrâ*. Umman: Vizâratü't-Türâsî ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1. Baskı, 2008.
- Ebû Ğânim, Bişr b. Ğânim el-Horasânî. *el-Müdevvenetü's-suğrâ*. Umman: Vizâratü't-Türâsî'l-Kavmi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1984.
- Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme. *Risaletü Ebî Kerîme fi'z-zekât'î li'l-İmam Ebi'l-Hattab el-Meâfirî*. Umman: Vizâratü't-Türâsî ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 2016.

- Ebû Zekerîya, Yahya b. Said. *Kitâbu'l-İzâh fi'l-ahkâm*. Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1984.
- Fadl b. Havarî. *Câmiu'l-Fadl b. Havarî*. Umman: Vizâratü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1985.
- Ferâhîdî, Rebi' b. Habîb. *el-Câmiu's-sahîh*. Umman Sultanlığı: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Diniyye, Saltanatu Uman, 1. Baskı, 2011.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Cülendâ b. Mes'ûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Göksün, Ahmet Faruk. *İbâdî Fıkıhının Tarihsel Gelişimi (Umman Örneği)*. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Hâdî, Seyf b. Salim. *el-İbâdiyye ve'l-Malikiyye fi'l-garbi'l-İslâmî muhtasaru'l-Bisyevi ve risaletu İbn Ebi Zeyd nemûzecen*. Umman: Mevkiu'l-Basira, 2015.
- Hadramî, İbrahim b. Kays el-Hemedânî. *Muhtasaru'l-hisâl*. Maskat/Umman: Mektebetü Maskat, 2011.
- Halifât, İvaz Muhammed. *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*. Amman: Matâbiu Dâri's-Şa'b, 1978.
- İbn Bereke, Ebû Muhammed Abdullah İbn es-Süleymî. *Şerhu câmi İbn Cafer*. Maskat/Umman: Mektebetü Maskat, 2012.
- İbn Bereke, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed, el-Behlevî el-Umanî. *Kitâbu'l-Câmi'*. Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 2017.
- İbn Cafer, Ebu Cabir Muhammed b. Cafer el-İzkevi. *el-Câmi'*. Umman Sultanlığı: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 3. Baskı, 2018.
- İbn Nazar, Ebû Bekir Ahmed el-Umanî. *ed-Deâim*. Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1988.
- İbn Vassâf, Muhammed. *ed-Deâim*. thk. Abdunnaîm Âmir. Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, ts.
- Kindî, Ebû Bekir Ahmed b. Abdullah b. Musa. *el-Musannef*. 4 Cilt. Umman: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Diniyye, Saltanatu Uman, 1. Baskı, 2016.
- Kindî, Muhammed b. İbrahim b. Süleyman. *Beyânu's-şer'*. Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 2006.
- Kudemî, Ebû Said Muhammed b. Said. *el-Câmiu'l-müfid*. Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1984.
- Kudemî, Ebû Said Muhammed b. Said. *el-Mu'teber*. Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1985.
- Kudemî, Ebû Said Muhammed b. Said. *el-İstikâme*. Umman: Vizâratü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1984.
- Meçhul Müellif. *Şerhu kasideti Ebi'l-Müessir Salt b. Hamîs el-Harûsî el-Behlevî*. Maskat/Umman: Zâkiratu Uman, 2015.
- Mes'ûdî, Zehran b. Hamîs b. Muhammed. *el-İmam İbn Bereke es-Süleymî el-Behlevî ve devruhu'l-fikhî fi'l-medreseti'l-İbâdiyye min hilâli kitâbihi'l-Câmi'*. Umman: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Diniyye Saltanatu Uman, 2000.

- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâdiyye fi mevkebi't-târîh*. Seeb/Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 3. Baskı, 2008.
- Muhammed b. Mustafa Şerîfî ve diğer. , *Mu'cemu Âlâmî'l-İbâdiyye, mine'l-karnî'l-evveli'l-hicrî, ile'l-asrî'l-hâdir, kısmu'l-Mağribî'l-İslâmî*. Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.
- Nâmî, Amr Halife. *Dirasât anî'l-İbâdiyye*. çev. Mîhâil Hûrî. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2012.
- Nâmî, Amr Halife. *Resâilü'l-İmam Câbir b. Zeyd*. Libya: Daru'd-Da've, 1. Basım, 2018.
- Özdemir, Ahmet. *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebi' b. Habîb'in Müsnedi*. Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, 2018.
- Özdemir, Ahmet. "Rabî' b. Habîb'in (öl.175/791) İtikâdî Hadisleri Yorumlama Biçimi." *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 84 (Bahar 2021), 347-363.
- Râşidî, Mübarek b. Abdullah b. Câbir. *el-İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime et-Temîmî ve fikhuhu*. Umman Sultanlığı: Matabiü'l-Vefa, 1. Basım, 1993.
- Sa'dî, Cümeyyil b. Hamîs. *Kâmusu's-şeria el-hâvî turukahe'l-vêsia*, thk. Yetmiş alim tarafından yapılmıştır, 1. baskı, Maskat/Umman Sultanlığı: Mektebetü'l-Cilî'IVâid, 2015/1436.
- Sâlimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Humejd. *Meâricü'l-âmâl ale medârici'l-kemâl bi-nazmi muhtasari'l-hisâl*, thk. Hamza b. Süleyman es-Sâlimî ve diğerleri, Umman: Mektebetü'l-İmami's-Sâlimî, 2010.
- Sâlimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Humejd. *Medaricü'l-kemâl*, 1. baskı, Umman: Mektebetü Hazâini'l-Âsâr, 2016/1437.
- Sâlimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Humejd. *Şerhu'l câmiî's-sahîh, Müsnedü'l-İmam Rebi' b. Habîb b. Amr el-Ferâhîdî el-Ezdî*. Maskat/Umman Sultanlığı: Mektebetü Maskat, 1. Baskı, 2019.
- Siyâbî, Abdullah b. Râşid. *Kıraatün fi risaleti'z-zekât li'l-İmam Ebî Ubeyde Müslim b. Ebi Kerîme*. Umman: Mektebetü Hazâini'l-Âsâr, 2018.
- Siyâbî, Ahmed b. Suud. *el-Medhal ile'l-mezhebi'l-İbâdî*. Seeb/Umman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2019.
- Siyâbî, Salim b. Hammud b. Şamis. *İzâletü'l-va'se an etbâi Ebi's-Şa'sa*. Kahire: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1979.
- Sülün, Cevat. *Câbir b. Zeyd ve İbaziyye İçindeki Rolü*. Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Şemmâhî, Ahmed b. Said b. Abdülvahid. *Kitâbu's-Siyer*. Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1987.
- Şeybânî Sultan b. Mübarek el-Umanî ve Muhammed Salih Nâsır el-Cezâirî. *Mu'cemu A'lâmî'l-İbâdiyye, mine'l-karnî'l-evveli'l-hicrî ile'l-asrî'l-hâdir, kısmu'l-meşriki'l-İslâmî*. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006.
- Talal b. Halife b. Hamed Âl Abdusselam. *Fütü'a'r-Rebi' b. Habîb*. Maskat/Umman Sultanlığı: Zâkiratu Uman, 1. Baskı, 2018.
- Vercelânî, Süleyman b. İbrahim Babziz. *el-İmam Muhammed b. Mahbûb er-Rahîlî hayâtuhu ve âsâruhu*. Umman: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 2009.
- Vercelânî, Ebû Yakup Yusuf b. İbrahim. *Kitâbu't-Tertîb fi's-sahîhi min hadîsî'r-Rasul (s.a.v)*. Maskat/Umman Sultanlığı: Mektebetü Maskat, 4. Baskı, 2019.